

Euskarazko prentsaren hasiera eta garapena Bilbon (1815-1937)

Jurgi Kintana jauna

Euskarazko prentsaren lehen aldia aztertzen da: *Euskaltzale* eta *Ibaizabal* aldizkarien (1898-1903) argitalpena lehen mugarria dugu. R.M.Azkue eta E.Bustintza "Kirikiño" ditugu aldizkarien zuzendari eta bultzagileak. Euskal prentsaren garapena sendotu egin zen *Euzko Deia* (1916-1923), *Euzko* aldizkarien eta *Eguna* egunkariaren argitalpenarekin batera.

Giltza hitzak: Euskara, prentsa, Azkue, "Kirikiño"

Inicio y desarrollo de la prensa en euskara en Bilbao (1815-1937)

Análisis de las primeras etapas de la prensa en euskara. La publicación de las revistas *Euskaltzale* y *Ibaizabal* (1898-1903) establecieron el primer hito. R.M.Azkue y E. Bustintza "kirikiño" son los escritores que las impulsaron y dirigieron. La revista *Euzko-Deya* (1916-1923), la revista *Euzko* y el diario *Eguna* (1937) corresponden a la etapa de pleno desarrollo.

Palabras clave: Lengua vasca, prensa, Azkue, "Kirikiño"

Beginnings and development of the Basque-language press in Bilbao (1815-1937)

Analysis of the first stages of the press in Euskara, the Basque language. The publication of the magazines *Euskaltzale* and *Ibaizabal* (1898-1903) established the first milestone. R.M.Azkue and E.Bustintza "Kirikiño" were the writers who promoted and edited them. The magazine *Euzko-Deya* (1916-1923), the magazine *Euzko* and the newspaper *Eguna* (1937) correspond to the stage when development of the press in Euskara was fully underway.

Key words: History, Basque language, press, Azkue, "Kirikiño"

Sarrera

Artikulu honetan Bilboko euskarazko prentsaren hastapenak eta lehen pausoak azalduko dira, hasi Antzinako Erregimeneko aurrekarietan eta buka Espainiako Gerra Zibilean. Nolanahi ere, epe zabal horretako Bilboko euskarazko kazetaritzaren historian bi mugarri nagusi nabarmentzen dira, eta bi horiek iker-tu dira batez ere: batetik Resurreccion Maria Azkuek gidaturiko aldia, 1898-1903 artean Bilbon sorturiko euskara hutsezko lehen aldizkari biekien (*Euskalzale* eta *Ibaizabal*); eta ondoren Ebaristo Bustintza 'Kirikiño' eta bere dizipulu sabindarren aldia (hurrengo hiru hamarkadetan), laster eurek eskuratu baitzuten iniziatiba Bilboko euskarazko kazetaritzan (hauen 1916-1923 bitarteko *Euzko Deya* astekaria izanik aipagarriena). Gure artikulua, eskola sabindar honen fruitu epigonalen aipu laburragoarekin amaitzen da, gerra zibilean erdituriko *Eguna* euskarazko egunkaria (1937) izanik azken muga. Gerra ostean Bilboko euskarazko prentsak eredu berriak hasiko zituen.

1. Aurrekariak

Oker ez banago Bilboko aurreneko publikazio periodikoa *El Bascongado* (1813-1814) izan zen, garaiko beste hainbat aldizkari bezala Cadizko konstituzioaren prentsa askatasun eta ideologiaren giroan sortua. *El Bascongado*, XIX. mendean zehar Bilbon sortu ziren publikazio praktikoki guztiak bezalaxe, gaztelaniaz idatzi zen, eta, beraz, ez dagokio artikulu honi berau ikertzea¹. Nolanahi ere, Bilboko euskarazko publikazioen historia kontestualizatu gura badugu, Bilbon prentsaren hastapena noiz izan zen present izatea interesatzen zaigu, euskarazko aurreneko publikazioaren sorrerarekin alderatu ahal izateko: lehen aldizkaria 1813ko *El Bascongado* izan bazen, gaztelaniaz, Bilboko euskarazko aurreneko publikazio periodikoa laurogeita lau urte geroago heldu zen, *Euskalzale* (1897-1899). Zergatik ia mende bateko desfase hau hizkuntza bion artean?

Arrazoiak ugari dira, eta oro har euskarak esparru formalean (bereziki idatzizkoan) bizi izan duen bazterketa historikoari loturik daude. Horregatik, euskararen agerpena prentsan ez zen heldu bazterketa horri aurre egin nahi zion normalizazio saioa abiatu arte, eta hori XIX. mendearen amaieran hasi zen.

Honek ez du esan gura lehenago ez zenik euskarazko komunikaziorik izan Bilbon: hiribilduaren fundaziotik bertako populazioaren zati nagusia euskalduna bide zen, nahiz denboraz bere proportzioa urrituz joan (XVIII-XIX. mendeetan gutxiengoan geratu arte); eta, ondorioz, bilbotar euskaldunen ahozko solasak berbeta honetan izango ziren dudarik gabe. Are komunikazio esparru for-

¹ *El Bascongado*-ren inguruan eta Bilboko gaztelaniazko publikazio ugarien gainean informazio egokia aurki dezake irakurleak monografiko honetan bertan.

malagoetan euskararen presentzia xume bat aurki dezakegu Antzinako Erregimeneko Bilbon: hiri honetan argitaratu ziren Betolazaren eta Kapanagaren euskarazko dotrinak (1586an eta 1656an hondoz hondotik), eta, egile hauek bilbotarrak izan ez arren, ziurrenik beren testuak Bilboko parroketan gutxi-asko erabiliko ziren. Izan bada garai haietan bilbotar idazle euskaldunik, Mikoleta abadea hain zuzen, euskara ikasteko metodo baten egilea (1653an). Aipatzekoak dira halaber XVIII-XIX. mendeetarako dokumentatu diren euskarazko gabon kantak, Bilboko elizetan kantatzen zirenak. Hedabideekin lotura zuzenagoa dute Bilbon, bereziki San Frantzisko komentua inguruan, garai berean idatzi eta inprimatu ziren bertso-paper politikoei: hain zuzen *El Bascongado*-k transmititzen zuen ideologia liberalaren aurkako bandoan kokatzen ziren bertso haiek, iraultzaren aurka fedea, euskara eta tradizioa defendatuz. Euskara ez zegoen bada Bilboko esparru komunikatibotik kanpo aro garaikidearen hastapenetako eztabaida politikoa abiatzean.²

Nolanahi ere, euskara soilik bertso-paperak moduko formato herrikoietan inprimatzea, eta ideologia tradizionalista bati lotuta azaltzea, mintzaira honek etorkizunean esparru jasoagoetan eta beraz egiazko prentsa arloan garatzeko izango zituen arazoaren iragarpen gisa ageri zaigu. Izan ere, aurrerabide oren aurka zeuden sektore eliztarrak (eta ezin da ahaztu prentsaren kultura liberalismoari lotuta sortu zela) ez bide ziren aitabitxirik aproposenak euskara kazetaritzaren mundura eramateko. Gainera, eliztar hauen euskarazko idazketa bertso motako testuetan gauzatzeak argi erakusten du beren publikoa eskolatu gabekoa edo gutxi eskolaturikoa zela. Euskaldun ikasiagoei, antza, ez zegoen euskarazko idazkiak eskaini beharrik, horiek gaztelaniaz irakur zezaketen eta. Hala bada, euskarazko hedabideen eskaintza mailarik apalenei zuzentzen zitzairen eta esparru xume haietan nekez sortuko zen euskarazko prentsa bultza zezakeen eskaririk eta merkaturirik.

Egia esan egon zen talde subalterno haiei euskarazko publikaziotxo bat eskaini zienik, Bilbon bizi zen Jose Paulo Ulibarri arabar albaitaria hain zuzen. Izatez Ulibarri, San Frantzisko komentua inguruko bertso-paper antiliberalen egile gisa ere aritua zen, baina ikusten denez, pauso bat gehiago ere egin nahi izan zuen. Hala, euskaltzale tradizionalista honek argitaratu zuen *Eusquescaso egunaria erderascotic itzuliya Vizcaya, Guipuzcoa eta Arabaco probintziarentzat 1815garren urteraco*.³ Honen argitan pentsa liteke gaztelaniazko *El*

² Bilbo inguruko bertso-paper politikoa hauek, hainbat gabon kanta bezala Xabier Altzibarrek bildu zituen bere doktorego tesi interesgarrian (1992). Gai berberaz ohar gehiago eskaintzen ditu Arana Martijak (1995) eta aldiz analisi ideologikoetarako Altuna-ren liburura jo behar da (2003). Monografiko honetan bertan, Joseba Agirreazkuenagaren artikuluak San Frantziskoko komentua inguruko bertso-papergintza tradizionalistaz datu osagarriak eskaintzen ditu.

³ Almanak honen berria Diaz Nociri zor diot (1998: 33). Izatez egile honek euskarazko kazetaritzaren lehen historia eskaini digu (Diaz Noci 1995 eta 1998), eta bere ekarpena hainbat arlotan osa badaiteke ere, edozein ikerketa egiteko bere obran dago abiapuntua.

Bascongado (1813), eta *Eusquerasco egunaria* (1815) ia garaikideak izanik, euskarazko prentsaren sorrera ez zela hainbeste atzeratu. Baina kontuan izan behar da *El Bascongado* astean birritan agertzen zen albistari politikoa zen bitartean *Eusquerasco egunaria* urte osorako behin argitaratu zen nekazari-entzako almanak soil bat zela, ferien, eguraldi pronostikoen eta halakoen berri ematen zuena. Gainera izenburuan esaten den bezala egunari hori erdarazkoetatik itzuli zen eta beraz euskarazko publikazio bakar horren alboan gaztelaniaz hainbat almanak zeuden, propioki aldizkaria zen *El Bascongado* moduko publikazioekin batera kontatu behar direnak. Beraz euskara eta erdara ez zihoazen inondik ere parez pare. Bukatzeko erants dezagun 1815eko euskarazko *egunari* bakar horrek ez zuela hurrengo urteetan segidarik izan (gaztelaniazkoek ez bezala). Hau da, euskarazko almanak bakarra, ikasketa handirik ere eskatzen ez zuena, baina hala ere, ez zuen nahiko eskari sortu irakurle euskaldunen artean hurrengo urtean gehiago atera ahal izateko.

Beste bando ideologikoan liberalak zeuden, prentsaren sorreran eta aldizkari-entzaren sustapenean aitzindari zirenak. Baina haien zat esparru euskalduna aski arrotza zen. Ezaguna da Bilboko burgesia liberalak inguruko euskaldunekiko zuen gutxiespen jarrera (“jebo” moduko izendapenetan ikus daitekeena). Liberalentzat, beren publikoa alfabetatua zen, ikasketaduna, eta beraz kultur hizkuntza gisa gaztelania zerabilena, are ama hizkuntza euskara izan zezakeen kasuetan. Izatez garaiko liberal gehienak sufragio zentsitarioaren aldekoak ziren eta klasismo horrek oraindik gehiago aldentzen zituen ikasketa eta esku-bide politikorik gabeko giro euskaldunetatik. Sufragio unibertsalaren aldeko liberal aurrerakoein talde txikiagoek teoriarik sentiberatasun handiagoa ager zezaketen Bizkaiko herritar gehienek hizkuntzarekiko; baina liberal hauek normalean aski jakobinoak izaten ziren, eta, beraz, beren asmoa herritarren hizkuntza arrunta (euskara) jasotzea bainoago herritarrak Estatuko hizkuntza eta kulturara jasotzea zen (gaztelaniara). Hortaz prentsa liberala ez zegoen irakurle euskaldunei zuzenduta, eta ondorioz ez zitzaion hizkuntza honi lekurik egiten bere orrietan. Eta Bilborako esandakoak *grosso modo* Hego Euskal Herri osorako balio du.

Inoiz liberalek eskolatu gabeko euskaldunengana zuzendu beharra izaten zuten, hala nola gerra karlistetan. Hala, badago adibidez Bilbon 1833an argitaraturiko orri solte liberal bat, hitz lauz idatzia, “Vizcaco erritar armadunac” izenburuduna, non karlisten alde lerraturiko baserritarrei desmobilizatzeko deia egiten zitzaien⁴. Gerra urte haietan egon omen zen euskarazko aldizkari liberal bat sortzeko proiektua ere Donostian, karlista euskaldunak ideiaz aldatzera bultzatzeko asmoa izango zuena. Azkenean ez zen aldizkari hori sortu, baina Donostiako *El Correo del Norte* periodiko liberalean, bai argitaratu ziren artiku-

⁴ Agiria Antonio Zavalak jasotzen du (1994: 121-124) eta gaztelaniaz idatzitako beste baten itzulpena da (“Paisanos armados de Vizcaya” izenburua zuen harexena).

lu pare bat euskaraz 1834 urtean, asmo propagandistiko horrexekin hain zuzen⁵. Guk dakigula ez zen beste horrenbeste gertatu Bilboko prentsan, zeina osotara gaztelaniaz irten baitzen urte haietan. Baserritarrei zuzenduriko propaganda liberal gehiena, karlistena bezalaxe, bertso-paper moduan atera zen urte haietan, ostera ere euskarazko hedabideek formula herrikoia zerabiltela agertuz. Antza ez zen erraza hortik irtetea.

Azken ohar gisa aipagarria da Bilboko liberalen artean ia ez zela “barnekontsumorako” euskarazko bertsorik sortu, hizkuntza honek hiriko bizitza sozialean, are herritar apalenen artean, bizi zuen gainbehera islatuz seguru aski. Salbuespen bakarra urbanoen kantu elebiduna da, 1835 aldekoa, baina elebitan idatzita egoteak aurrekoa baieztatzen du: urbanoak Bilboko eta inguruetako herritarrez osaturiko milizia liberalak izanik, haietan partaide ziren euskaldunak bertotan ere erdizka gaztelaniaz aritzen ziren.⁶ Beraz euskara ez zegoen bere onenean Bilboko esparru komunikatiboan.

Lehen gerra karlista ondoren, behin egoera politikoa egonkortu zenean, Bilbon prentsa era finkoagoan hasi zen irteten, *Irurac Bat* egunkari liberala nabarmen daitekeelarik (1856-1885 urteen artean). *Irurac Bat*-en 1856ko lehen zenbakian, irteerako editoriala elebitan atera zen, gaztelaniaz eta euskaraz. Elebitasun horrek, ordea, ez zuen segidarik izan hurrengo zenbakietan, erdarazko publikazio soila izanik aurrerantzean.⁷

Euskaldun biztanleak, jakina, ez ziren desagertu Bilbon, asko albo-herrietatik edo Bizkaiko baserrietatik neskame edo morroi gisa heldutakoak izanik. Haiengan pentsatuz XIX. mendearen erdialdean ere euskarazko gabon-kantak egiten segitu zen Bilbon⁸. Baina klase apalegia zen funtzio erlijiosoetatik haratago inolako kazetaritza proiekturik sortzeko. Izatez Bilboko prentsa Bizkai osorako idazten zen (batzutan Hego Euskal Herri osora hedatzeko asmoz), eta

⁵ Donostiako euskarazko aldizkariaren asmoa eta *El Correo del Norte*ko euskarazko artikuluen berria Diaz Nocik jasotzen du (1998: 35-37). Donostiako 1834ko artikulua horiek dira euskaraz dokumentatu diren lehen kazetaritza lanak.

⁶ Urbanoen kantu hau Zavalaren bilduman ikus daiteke (1994: 189-190), baina jatorrizko bertsoa tolosar batek bildu zuenez euskalkia gipuzkoar kutsuz moldatuta idatzi zuen (lehen bertsoak honela dio: “*En el nombre del Padre / banoa astera / a cantar unos versos / erdiyak euskeraz / Siempre con esperanzas / emen bizi gera: / cuando viene esa gente / Bilbao atakatzera*”). Nolanahi ere ez dago dudarik urbanoen jatorrizko kantua (euskarazko zatia) Bilbo inguruko bizkaieraz egin zela, gipuzkoar kutsuko aldaki horretako hainbat xehetasunetan antzeman daitekeenez (izan ere hone-lakoak irakur daitezke: “kañoi ta bonbakaz”, “tripako miñakaz” edo “entregau gaitean”, argiro Bizkaia mendebaldean, hots Bilbo aldean, ohikoak diren *-kaz* edo *gaitean* moduko formak baliatuz). Esan beharrik ez dago Bilboko urbanoen bertso elebidun bakar horren alboan gaztelania hutsezko hainbat kantu ere egingo zirela milizia liberaletan.

⁷ *Irurac-Bat*-en lehen zenbakiko editorial elebidun horren berria Joseba Agirreazkuenagari jaso diot prentsaren inguruko IX. Symposium-ean. Halaber, monografiko honetako bere artikuluan zehaztasun gehiago aurkitu ahalko dira Bilboko egunkari liberal horren bilakaeraz.

⁸ Bilboko gabon kantez cf. Arana Martija (1995: 44-45).

jaurren euskaldunak askoz ugariagoak izanagatik ere, irakurtzen zekitenek gaztelaniaz egiten zuten, publikazioak ez ziren euskaraz idazten. Eta hau ez zen soilik liberalen prentsarekin gertatzen. Zeren tradizionalistek ere, liberalekiko atzerapenez izan arren, beren prentsa garatu zutelarik (Bilbon ateratako *Euscalduna* nabarmen daiteke 1860tik), osotara gaztelaniaz idazten zuten, izenburuko *euskaldun* titulua gora-behera. Izan ere, liberal zein karlista, beren irakurleago ez zen herritar euskaldun arrunta, baizik ikasketa minimo batzuk zituen, eta horrek jakina gaztelaniaz ikasi zuen irakurtzen. Egia esan ez ditut garai honetako Bilboko publikazioak sistematikoki arakatu eta gerta liteke gaztelaniazko prentsa horren baitan euskarazko artikulatxoaren bat edo errazkiago kantu edo bertsoaren bat azaltzea, baina hala izatekotan ere ez litzateke maila testimonialetik harantzago joango.

XIX. mendearen erdialdean Euskal Herrian euskaraz sortu zen kazetaritza lan aipagarriena Agosti Xaho errepublikar zuberotarraren *Uskal Herrico Gasetta* izan zen (1848) zenbaki pare batera mugatu zena. Euskara hutsezko aldizkari-txo politiko-informatibo izan zen, oso lotua 1848ko hautets giroari: Hego Euskal Herrian ez bezala, Iparraldean gizonezkoen sufragio unibertsala ezarri zelarik urte hartan, frantsesez irakurtzeko ongi moldatzen ez ziren herritarrei (eta botoemaile potentzialei) zuzenduz idatzi zuen Xaho hautagaiak (baita azkenean diputatu izatea lortu ere). Gainera susma daiteke Iparraldeko aurrerakoiek Hegoaldekoek baino atxikimendu handiagoa zutela euskararekiko. Zelangura delarik, 1848-1852ko koiuntura politikoa igarota publikazioak ez zuten segidarik izan. Hala ere, sektore tradizionalisten (*xurien*) erantzuna eragin zuen, euskarazko almanakak sortuz, ez soilik nekazarietako albiste praktikoekin, baizik baita eduki ideologikoekin ere. Hala hurrengo urteetan, Ipar Euskal Herrian *xurien* (tradizionalisten) eta *gorrien* (errepublikazaleen) almanakak elkarrekin lehian azalduz eta garatuz joan ziren, eta hala euskal irakurleago bat heziz joan zen, eta horrek erraztu zuen azkenean 1887tik aurrera *Le Réveil Basque* (gorria) eta batez ere *Eskualduna* (xuria) moduko iraupen luzeko aldizkari elebidunak sortzea⁹.

Hego Euskal Herrian ez zen beste horrenbeste gertatu, zeren euskarazko almanak edo urtekari batzuk sortu baziren ere (Iparraldean baino askoz gutxiago egia esan), nekazarietako eduki praktiko soilekoak ziren¹⁰. Beraz bigarren gerra karlista igaro arte itxaron behar izan zen euskara Hego Euskal Herriko eta bereziki Bilboko prentsan azaldu arte¹¹.

⁹ Xahoren aldizkariak eta Iparraldeko prentsaren garapenaz ikus Diaz Noci (1998: 37-47).

¹⁰ Hegoaldeko almanakaz ikus Diaz Noci (1998: 47-48).

¹¹ Aztertu gabe uzten ditut bigarren gerra karlistako bertsoak, nahiz, agian, hauen artean Bilboko bertso-paperekin bat egon daitekeen. Jakinmina daukanak Antonio Zavalaren bilketan azter dezake auzia (1997).

2. Euskara 1876-1888 arteko Bilboko aldizkarietan

Bigarren gerra karlistaren amaierak aro berri baten hasiera markatzen du Hego Euskal Herrian hainbat arlotan. Baita kazetaritzan ere. Politikoki foruen galerarekin hasten da epealdia, euskal probintziak Espainiako txandakatze dinastikoaren jokoan integratuz. Baina laster alderdien sistema berezia azalduko da, bereziki EAJ eta PSOEn agerrera tarteko delarik, baina baita karlisten eta integristen pisu nabarmenagatik ere. Ekonomikoki industrializazioak markatu zuen garai berria, eta Kontzertu Ekonomikoen existentziak salbuespen berri bat erantsi zien euskal probintziei Espainiako sistema orokorraren baitan.

Testuinguru horretan masa gizartea sortuz joan zen, kazetaritza moderno eta herrikoien garapena gertatuz. Kazetaritza masibo hori, ostera ere, gaztelaniaz abiatu zen. Baina publikazioen ugaltzeak eta dibertsifikatzeak, euskarari leku bat egin zion. Hor kultur aldizkari elebidunak aipatu behar dira, 1876ko foru abolizio osteko giro euskaltzalean sortuak. Batez ere Iruñeko *Revista Euskara* (1877-1883) eta Donostiako *Euskal-Erria* (1880-1918) nabarmentzen dira, beren sail literarioetan euskarazko sorkuntza lan ugari jaso baitzituzten (haien edukien herena baino gutxiago edonola ere), batez ere olerkiak. Gasteizko *Revista de las Provincias Euskaras* (1878-1881) iraupen laburragokoa izan zen eta euskarari tarte apalagoa eskaini zion (%2), nahiz ez zuen inondik ere baztertu¹².

Bilbon, *Beti-bat* aldizkari karlistak, *Peru Abarca* euskarazko eleberria argitaratzeari ekin zion atalka 1880an, mende bat lehenago Mogelek idatzitako obra hau publiko eginez. Hori izan zen Bilbon, nik dakidala behintzat, aldizkari batean atera zen euskarazko lehen testu luzea. Nolanahi ere, oker ez banago, *Beti-bat* aldizkarian ez zen sorkuntzazko euskal testu berririk agertu, bere ohiko edukia gaztelaniaz idatzita egonik. Urte gutxiren buruan, ordea, kultur aldizkari bat sortu zen Bilbon, *Revista de Vizcaya* izenekoa (1885-1889). Bertan Felipe Arrese Beitiak euskaraz idatzitako olerkiak aurki daitezke. Baina egia esan Arrese Beitiak olerki sail bakarra atera zuen aldizkari horretan (aldiz gehiago *Euskal-Erria* edo *Revista Euskaras*), eta *Revista de Vizcayak* iraun zuen lau urtetan ez zen bertan euskaraz beste ezertxo ere argitaratu, Hego Euskal Herrian publikatu ziren lau kultur aldizkarietatik erdaldunena Bilbokoa izanik. Inoiz euskarari buruzko artikulua azaldu ziren, baina gaztelaniaz, halanola Unamuno, Sabino Arana eta beste batzuen arteko lehen polemikak.¹³

¹² Gasteizko *Revista de las Provincias Euskaras*-i buruz cf. Kintana (1999).

¹³ Ez nuke aipatu gabe utzi gura Andere Larrinagak, prentsaren inguruko IX. Symposium honetan, bere komunikazioan, jakinarazi zuen datu interesgarri bat: Bilboko kultur aldizkarietz ari zela, aipatu zuen XIX. mende bukaerako publikazio batean artearen inguruko euskarazko artikulua bat agertu zela. Beraz *Revista de Vizcayaz* esandakotik harantzago Bilboko gaztelaniazko gainerako kultur aldizkariak ere arakatu beharko lirateke euskarazko artikuluen bila, hizkuntza honen presentzia xume bat artea moduko arlo berezituaren ingurukoetan ere azaldu baitzen. Ikus kasu horretaz Larrinagaren artikulua monografiko honetan berean.

Hain zuzen, 1876an hasitako giro foruzale-euskaltzaleak, lehen hamarkadan, Bilboko kazetaritzan euskarazko emaitza nabarmenik ekarri ez bazuen ere, giro horretan hezi zen belaunaldi berri batek, bere ideologia euskaltzalea erradikalizatuz, Bizkaian egiazko euskal prentsa sortuko zuen. Abiapuntua 1888 urtean jar daiteke.

3. Euskarazko kazetaritzaren hasiera Bilbon (1888-1903): Azkue nazionalismoaren sorrera garaian

3.1. Azkueren lehen saioak (1888-1894)

1888 urtea Bilboko kazetaritzaren historian mugarri gisa markatu beharra dago, urte hartan heldu baitzen Bizkaiko hiriburura euskarazko lehen aldizkaria sortuko zuen gizona: Resurreccion Maria Azkue (1864-1951). Izan ere, 1876tik zetorren giro foruzaleak eraginda 1888an Bizkaiko Diputazioak Bilboko institutuan euskara katedra bat sortzea erabaki zuen, nahi zuten ikasleek hizkuntza hau ikas zezaten. Lehiaketa ireki eta besteak beste Azkue apaiz lekeitiarra, Sabino Arana abandotarra eta Unamuno bilbotarra aurkeztu ziren, lehenak erdietsi zuelarik postua.

Azkue Bilbon finkatu zen eta ordutik hil arte hau izan zen bere ohiko bizilekua. Institutuan euskara eskolak emateaz gain lekeitiar apaizak hainbat jarduera euskaltzale burutu zituen. Hola, jada 1889-1890 urteen artean idatzi zituen Azkuek bere aurreneko euskarazko artikulua aldizkari batean, *La Abeja* izenekoan. Izatez kultur aldizkari hori berak, Sabino Aranak eta beste pare bat apaizek sortu zuten, elebiduna izanik. 1888 urte aurreko Bilboko aldizkarien arakatze sistematikorik egin ez dudanez (*Revista de Vizcaya*-ren salbuespenaz), ezin esan dezaket ziurtasun osoz, baina oso litekeena da Azkueren artikulua hauek izatea Bilbon euskaraz argitaratu ziren lehen kazetaritza lanak (Arrese Beitiaren olerkiak edo Mogelen *Peru Abarka* eleberria literatur lanak baitziren, ez propioki kazetaritza generoko idazkiak). Azkuek, gainera ez zuen kasualitatez idatzi euskaraz, ezta lehenagoko apaiz bertsolariak bezala euskaldun publiko apalenari zuzenduz ere. Izan ere, Azkuek bere euskarazko artikuluetan maila bateko gauzak esaten zituen, ordura arte gaztelaniaz esan ohi zirenak. Beraz Azkue modu militantean aritu zen euskaraz idazten, jakinik bere irakurle euskaldunek gaztelaniaz ere ulertuko zutela (eta izatez erdaraz irakurtzeko erraztasun handiagoa izango zutela jakin arren). Asmoa euskarari esparru berriak irekitzea baitzen, ez ikasketa gabeko euskaldunentzat genero subalternoak sortzea. Azkueren asmo normalizatzaileak artikulua horien edukian bertan antzeman daitezke, gaztelaniazko eskolak baztertu eta euskara irakaskuntza moduko esparru jasoetara eramatea proposatzen baitzuen, euskara maila apal soilan erabiltzea kritikatu:

[...] emen ordu charrean ta zori gaiztoan sortuta dagozan eskolak edo *escuela*-k zaurituten daue' gero ta zakonago' euskara maitea.

¿Noiz ikusiko dauguz Euskal errian' escuela orrek kenduta' *ikastegiak*?

“Tira, esango daue irakurle andi-naiak, tira; orain arte enzun daugun guztia egia izan leike, guzurren antzik ez dautsagu inondik artuten; baina... baina gaur beinik bein euskaraz diru bagekoak eta gona zardun arrain-saltzailak, baserritarrak, libururik inoiz aratu ez dauenak, eta onen antzeko arlote batzuk baino ez daue alkar adituten.”

Eta au esanda' gizon koko bat eta lau emakume gangar baino geiago' oilartuta geldituko daiz; batera ta beztera' burua ailert edo zuzen daukela' begiratuko daue' euren discurso (iardun) au enzun dauenak *iakitunen izena* emon daioen.

Ez daukagu gaur gangarkeri geiago enzuteko aztirik. Edu onetako oradoreai ezereen errenkura bage iakitunen chartela emon daikeogu.

Izenez iakituna, izenez euskalduna, izenez eurak nai dauen guztia; baina izatez ¿zer? ¡O tempora! ¡O mores! Urrengo-aldian agertuko dau.¹⁴

La Abeja, dakigunetik, bi zenbaki aterata desagertu zen 1890ean, baina Azkuek euskarazko aldizkari bat sortzeko asmoak zerabiltzala dirudi. Antza denez asmo horretan bere ikasleek animatu zuten, 1888 urteko gutun batean hola esaten baitzioten:

Los alumnos que suscriben, tienen el honor de presentar un voto de simpatía que envuelve el mas amplio y deferente reconocimiento hácia su dignísimo Catedrático el Sr Dn. Resurrección Mª de Azcue, por la íntima satisfacción que experimentan al descubrir día por día, bajo tan sabia dirección, bellezas ignoradas, tesoros escondidos, que vienen á ser poderoso estímulo para encender y fomentar la llama de su amor á los pátrios lares y á cuyo calor renacerá sin duda como el ave fénix la hermosa y viril habla de nuestros mayores.

Como complemento á este mensaje de gracias y al deseo que se ha despertado ante nosotros de propagar la afición al estudio de la lengua eúskara, se atreve á proponer (y también es atreverse) el que con elementos exclusivamente de esta Cátedra se vaya preparando poco á poco un número en forma de periódico ilustrado, que vea la luz pública al finalizar el curso; publicación que esencial y genuinamente represente y rebose en sus columnas el mas puro euskerismo, reflejando las costumbres, los tipos, los paisajes y las tradiciones de

¹⁴ 'Eztena' [Azkue], "Izena ta izatea", *La Abeja*, 2. zenbk, 1890.01, 52-54. orr.

Bizcaya; siendo en su texto y en su fondo de caracter literario y artístico y escrito todo el en idioma eúskaro. [...]”¹⁵

Azkuek oso laster bereganatu zuen asmo hau, 1891 urtean Dodgsoni idatzitako hitz hauetan ikus daitekeenez “Tal vez antes de un año fundaremos aquí [Bilbon] una Revista y entónces podremos imprimir el catecismo de Capanaga [euskarazkoa] y todo lo que V. desee.”¹⁶ Hola hilabete gutxira, 1892ko otsailean, Azkuek alderdi integristaren inguruan —alderdi horretakoa baitzen urte haietan— euskarazko aldizkari bat sortzeko gestioak ibili zituen, Nocedal, Acillona eta beste kontaktu batzuk tarteko zirela. Baina hurrengo hilabetean saio honek huts egin zuela agertzen da.¹⁷ Integristen babespean ezin bazen, ostantzeko babesleak bilatu behar. Eta hola, hurrengo urtean, 1893an, Bizkaiko Diputaziotik euskarazko aldizkarirako dirulaguntzarik lor zezakeen aztertu zuen, emaitzarik gabe. Hurrengo urtean Azkueren euskarazko artikulu bat aurki daiteke Bilboko prentsa tradizionalistan, lekeitiar apaizak hizkuntza hau kazetaritzaren mundura eramateko asmoz segitzen zuela erakutsiz. Baina ez da urte pare bat geroagora arte izango Azkenean bere kazetaritza proiektuentzako babesleak aurkituko zituena, Euskalerrria elkarte foruzale-abertzalearen inguruan hain zuzen. Lehenago, ordea, Sabino Aranak hartu zion aurrea euskarazko kazetaritza lanak idazten.

3.2. Euskarazko artikulu politikoak Sabino Aranaren aldizkarietan (1893-1903)

Sabino Arana (1865-1903), esan beharrik ez dago, euskal nazionalismoaren formulatzaile nagusia izan zen. Etxetik euskararik jakin ez arren, gaztetan bere kabuz ikasi zuen, laster irakasteko ere prest zegoela sentitzeraino. Hola aurkeztu zen Bilboko institutuko euskara katedrara, nahiz arrakasta gabe izan. Urtebete geroago Azkue eta beste batzuekin batera *La Abeja* aldizkariaren atzean ibili zen, bertan argitaratu zituelarik atalka bere *Bizkaya por su independencia* osatuko zuten istorio aberkoiak. Hala ere, ez dirudi urte haietan Azkuerekin oso harreman esturik izan zuenik. Gainera ikusten denez bere lehen obra garrantzitsu hori gaztelaniaz idatzi zuen.

Urte batzuen buruan, 1893an, *Orri egazegikorra* izenburudun paper inprimatu bat atera zuen Arana Goirik, elebitan, hilabete batzuen buruan hilabete-kari bihurtu eta *Bizkaitarra* izena hartuko zuena¹⁸. Lehen zenbaki hori euska-

¹⁵ Cf. Hainbat ikaslek sinatutako 1888.11.13ko gutuna Azkueri.

¹⁶ Cf. Azkueren 1891.11.30ko gutuna Dodgsoni.

¹⁷ Cf. Alderdi integristaren inguruan 1892an sortu nahi izan zuen euskarazko aldizkari horretaz Nocedal-en 1892.02.11ko, Broutaren 1892.02.14ko, Cenarruzabeitiaren 1892.02.14ko eta Broutaren 1892.03.09ko gutunak Azkueri.

¹⁸ Arana Goirien euskarazko lehen artikulu hau in (1965: 162-170).

razko artikulu batekin hasten zen, baina eduki gehiena gaztelaniaz zuen. Hurrengo hiru zenbakiak osotara ziren gaztelaniaz. Bosgarren zenbakian, ordea euskarari tarte gehiego egiteko asmoa agertzen zuen Bizkaitarrak: “Bertako ta Erdalerriko euskeltzale batzubek esan deuste nekakorra dala euskerarik ain gixi *Bizkaitarra*’k eutia”, eta beraz aurrerantzean zenbaki guztietan euskarazko artikuluren bat azaltzeko helburua agertzen zuen.

Hola bada, Sabino Aranarekin euskarari maiztasunez leku egiten zion aldizkari politikoa sortu zen Bilbon, nahiz artikulu garrantzitsuenak eta gehienak gaztelaniaz zeuden. *Bizkaitarra* 1895ean itxita, *Baserritarra* aldizkari berriak bete zuen haren hutsunea 1897tik 1899ra. Eta ondorengo urteetan Arana Goiriren eta haren jarraitzaileek *El Correo Vasco* (1899), *Euzkadi* (1901), *La Patria* (1901-1903) eta *Patria* (1903) argitaratu zituzten. Zelangura ere, euskarazko artikuluen kopurua gutxituz joan zen aldizkari batetik hurrengora. *Bizkaitarran* eta *Baserritaran* bertan, aldizkari jeltzaleotatik euskarari tarte handiena eskaintzen ziotenak izanik, Sabino Aranak 675 orri idatzi zituen gaztelaniaz, eta aldiz euskaraz 15 besterik ez (% 2a)¹⁹. Hola bada, Sabino Aranak, batetik, euskarari leku eman bazion ere bere aldizkari politikoetan, bestetik aski modu testimonialean egin zuen.²⁰ Arana Goirik aldizkariotan sustatu zuen euskara fonetismodun bizkaiera mota bat zen, berak sortutako ortografia eta neologismoeikin idatzia, horrek bere irakurketa zailtzen zuela.

3.3. *Euskara Euskalerrria elkartekoen astekarian (1896-1906)*

Sabino Aranaren nazionalismoaren eraginpean, behinolako foruzale batzuk, Bilboko Euskalerrria elkartearen ingurukoak, erradikalizatu egin ziren EAJranta gerturatuz. Baina foruzale hauek, Ramon de la Sota enpresaria buru zutela, ez ziren iritsi abandotar ideologoaren ideia independentistak osotara onartzera. Hola nazionalista moderatu edo foruzale erradikal gisa geratu ziren, euskal nazioa erreibindikatu, baina aldi berean separatismora iristera ausartu gabe. Urte askotan Sabino Aranarekin elkartzen saiatu ziren, baina honek gaitzetsi egiten zituen “epelegiak” irizten baitzien. Azkenean elkarketa gauzatu egingo zen, baina hori ez zen gertatuko XX. mende hasiera arte, eta hainbat eztabaida tarteko. Artean, 1890eko hamarkadan, EAJ eta Euskalerrria elkarte bi alderdi desberdin eta lehiakide ziren. Azkue azken elkarte honetara bildu zen 1895 urtean, hilabeta batzuk lehenago Sabino Aranaren alderditik pasatu ondoren. Hola bada, Azkuek ideologia nazionalista bereganatu zuen, alderdi kontuan nahiko posibilista eta ibilitari aritu bazen ere.

¹⁹ Datuok Paulo Izuetaren lanari zor dizkiot (2003: 876).

²⁰ Sabino Aranaren euskaldun kazertari lanaz ohar gehiago in Diaz Noci (1995: 65-71) eta Iztue-ta (2004).

Bilboko Euskalerrria elkarteak *Euskalduna* astekari politikoa sortu zuen 1896an. Aldizkari horretan gehiena gaztelaniaz idatzita zegoen, baina euskaraz ere hainbat artikulua ateratu ziren, edukien %15 inguru. Beraz Euskalerrria elkartearen aldizkarian Arana Goirik ateratakoetan baino euskara gehiago baliatzen zen. Euskaldun kolaboratzaileen artean Azkue, Felipe Arrese Beitia olerkaria eta beste zenbait izen ezezagun ageri dira. Hauek edukidun artikulua politikoa garatu zituzten maiz. *Euskaldunako* hizkuntza eredia bizkaiera zen, Azkuek proposatzen zuen gisakoa: zertxobait garbizalea, baina Arana Goirirena baino askoz gutxiago, eta berrikuntza ortografikoetan eta fonetismoen erabileran askoz moderatuagoa. Horrek aski ulertteraza egiten zuen. *Euskaldunak* 1906ra arte iraun zuen.²¹

Zelangura delarik, Euskalerrria elkarteko kideek euskarazko kazetaritzaren alde egin zuten lanik garrantzitsuena ez zen euren *Euskalduna* alderdiko aldizkarian gauzatu. Aitzitik, hori baino nabarmenagoa da Azkueri diruz lagundu zitotela hark osotara euskarazkoa zen kultur aldizkari bat sor zezan.

3.4. Azkueren euskarazko lehen astekaria: *Euskalzale* (1897-1899)

Euskalerrria elkarteko kideen dirulaguntzari esker (batez ere Tomas Epaltza Banco Bilbaoko negozio gizonaren emaria tarteko zela²²), Azkuek euskara hutsezko bi astekari sortu zituen Bilbon. Lehena *Euskalzale* izan zen 1897-1899 artean, bigarrena *Ibaizabal* 1902-1903an.

Ordura arte Bilboko aldizkari guztiak gaztelaniaz izan ziren, euskararen presentzia, asko jota, artikulua batzuetara mugatzen zelarik. Euskal Herrian, baziren euskarari tarte handiagoa eskaintzen zioten publikazioak, bereziki Donostiako *Euskal-Erria* aldizkari kulturala, eta Baionako *Eskualduna* astekaria. Baina bi hauek elebidunak ziren, lehenean euskararen presentzia nagusiki olerkietara mugatuz. *Eskualdunak* bere edukidun artikuluetan bertan oso tarte handia eskaintzen zion euskarari, ia erdia batzutan, baina hala ere, gai jasoeneko artikulua frantsesaz azaltzen zituen²³. Beraz Azkueren Bilboko bi astekariak, osotara euskaraz egonik, Bizkaia mailan ez ezik Euskal Herri mailan ere aitzindariak izan ziren²⁴.

²¹ *Euskalduna* aldizkariari buruzko informazioa Diaz Noci-ren liburutik bildu dugu (1995: 89-92).

²² Finantziari honen laguntzen nondikoaz ikus Diaz Noci (1995: 93-94, 96).

²³ *Eskualdunari* eta *Euskal-Erriari* buruz cf. Diaz Noci (1995: 51-55, 57-59).

²⁴ Izatez, euskara hutsezko aldizkariak, Xahoren saio mugatua kenduta (ale pare batera mugatu baitzen bere *Uskal Herriko Gasetan*), Amerikan abiatu ziren, Los Angelesen argitaratutako *Eskualdun Gazeta* (1885-1886) eta batez ere *Californiako Eskual Herria* (1893-1897) astekariekin (hauek ikus Diaz Noci, 1995: 40-45). Baina, esan bezala, Euskal Herrian bertan, Azkueren astekariak izan ziren euskara hutsez eta maiztasunez ateratu ziren lehen aldizkariak.

Euskalzale 1897ko urtarrilean hasi zen inprimatzen, egoitza soziala Bilboko Jardines kalean zuelarik. Kale hartan Azkuek zuzenduriko Euskaldun Biltokia izeneko kultur elkarte zegoen, bertan euskarazko antzespenak, euskarazko eskolak eta beste zenbait jarduera euskaltzale antolatzen zirelarik, Euskalerrria elkarte politikoaren babesaz. Beraz, *Euskalzale* ere, Euskalerrria elkartearen gerizpeko jarduera euskaltzaleen artean sortu zen, Azkue buru zuela.²⁵

Euskalzale aldizkaria, astean behin agertzen zen, udako atsedenaldirik bat kenduta urte osoan argitaratuz. 1897ko urtarriletik 1899ko abendu amaieraraino atera zen, hiru urte horietan zehar 156 zenbaki eta 1252 orrialde osatuz. Zenbaki bakoitzak zortzi orrialde zituen, zutabe bitan banatuak eta maiz argazki eta grafikoz hornituak. Eduki aldetik, ez zen zuzenean politika alderdikoi kontuetan sartzen. Bere asmoa, euskaltzale soila zen. Lehen zenbakian zioenez,

[...] euskerea zabalduetea izango da gure asmorik berarizkoena ta arduratsuena. Baita arimako egi egokiak bere aleginez erakutsiko doguz. Ganera ipuinak, asmoak, ikusimakusiak, euskalerrriko ta erdalerrrietako albistak eta iazoerak; eta noizean bein *zirt zart* moduz da polito polito bear dabenari emotea izan leike.

Hola bada kultur aldizkari euskaltzale bat zen, literatura lanak (prosan zein poesian), euskal gaiei loturiko iritzi artikulak, kronikak, erlijio kontuak, gutunak, efemerideak zein albistek jasotzen zituen. Behinolako euskal obra klasikoak ere argitaratu ziren *Euskalzalen*, garaiko irakurleentzat topatzeko ezinezkoak ziren lanak eskura jarritz. Aldizkari honetan eta haren moldiztegian berrargitaratu ziren adibidez Mogeldar osaba zein lobaren idazkiak, Mendibururenak, Kardaberarenak, Añibarrorenak, Urkitzarenak, eta are guztiz ezezaguna zen Barrutiaren *Acto para la nochebuena* euskarazko antzerkia. Bereziki aipatzeko da ere *Peru Abarkaren* bigarren edizioa, kasu guztietan ortografia berrituz eta fonetismoak kenduz.²⁶

Garaiko kolaboratzaileei zegokionez asko apaizak ziren baina ez guztiak. Izatez Hego Euskal Herri osoko hainbat idazlek izan zuten Bilboko aldizkari honetan argitaratzeko aukera: Urruzunok, Felipe Arrese-Beitiak, Emeterio Arresek, Jose Artolak, Zamarripak, Baleriano Mokoroak, Karmelo Etxegaraik... gehienek poesia landuz baina hitz laua ere batzuk. Kolaboratzaile hauetako gehienak lehenago Donostiako *Euskal-Erria* aldizkarian arituak ziren, baina *Euskaltzalek* plataforma berri bat eskaini zien, nagusiki prosan idazteko aukera emanaz. Aipagarria da Txomin Agirrerren kasua. Izan ere, idazten Azkueren aldizkaria sortu aurretik hasi bazen ere, bere aurreneko eleberria *Auñamendiko lorea* izeneko *Euskaltzalek* 1897an antolaturiko lehiaketaren kariaz idatzi

²⁵ Euskaldun Biltokiaz eta Azkueren garaiko proiektuez ikus Kintana (2002).

²⁶ Idazle klasikoei ez ezik, erredakziora heltzen zitzaizkion gutunak ere bere eredura egokitzen zituen Azkuek.

zuen, saria irabazi eta argitaratuz. Zentzu berean, Ebaristo Bustintza ‘Kirikiño’ *Euskalzalzen* hasi zen euskaraz idazten eta ondoren ere Azkuek lagundu zion letra munduan segitzen, *Ibaizabal* aldizkariaren kasua aztertzean ikusiko dugunez.

Ezin aipatu gabe utzi, azkenik, Azkue beraren lana, aldizkaria zuzentzeaz gain bertako edukien erdia inguru berak idatzitako artikuluekin betetzen baitzuen. Hor nabarmentzekoak dira Euskal Herriko eta mundu zabaleko berriak biltzeko egiten zuen ahalegina, nahiz ez zuen lortu albisteen inguruko sail egonkor bat finkatzea. Editorial gisako iritzi artikulua ere ugari idatzi zituen, nagusiki euskalgintzari eta hizkuntzaren normalizazio asmoei lotutako gaiak aztertuz (ortografia, euskara eliztarren artean, euskal ikastetxeak, akademia baten beharra...). Halaber aipatzekoak dira jakintza arloko artikuluei egiten zien tarteak Azkuek, ordura arte euskaraz sekula landu gabeko zientzia eta kultura gaiak era dibulgatiboan eskainiz. Euskarazko aurreneko komiki gisako tira ilustratuak ere *Euskalzalzen* atera ziren 1898an²⁷. Zentzu horretan Donostiako *Euskal-Erria* baino askoz urrunago eraman zuen Azkuek Bilboko *Euskalzalze* aldizkaria, literatura gaiez gain (eta batez ere hain ohiko ziren bertso eta poesiez gain) era guztietako gaiak jorratu baitzituen euskaraz. Izatez *Euskalzalzen* argitaratu zen garaiko Hego Euskal Herriko euskarazko prosa idatzi gehiena. Eta beraz Azkue, *Euskalzalzen* bidez, euskal narratibaren lehen mailako sustatzaileria izan zen.²⁸

Hizkuntza ereduari zegokionean *Euskalzalze* Bizkaialdeko euskaldun komunitateak erraz ulertzeko moduko euskarari lotu zitzaion, horregatik dialektalismoan erori gabe. Ortografia Azkuek proposaturikoa zen, egungo euskara estandarrek duenaren antzekoa, *x* eta *tx* grafietan izan ezik (Azkuek *s*´ eta *ts*´ gisa idazten zituen). Joera garbizalea azaltzen zuen, baina ez Sabino Aranarena bezain gordina, baizik sinonimia bidez neologismoak bultzatzen saiatzeko zena, erdal jatorriko hitzak kolpe bakarrean desagertarazi gabe. Era horretara, kazetaritzaren bidez euskarazko prosa bat joan zen garatzen, euskaldun komunitateari bideratua, eta oinarriak planteamendu ideologikoetan baino gehiago tradizio idatzian eta ahozko euskaraz zituena.

Erosleak, hein bateko ikasketak eta gaitasun ekonomiko minimo bat zuten euskaldunak zirela pentsa daiteke (beraz nekazariak eta arrantzaleak baino gehiago erlijiosoak, herrietako eskulangileak, dendariak, eta are burgesak).²⁹

²⁷ Ikus 1898.07.14ko *Euskalzalze* (224. orr.), 1898.09.01ekoa (279 orr.), eta hurrengo zenbakietakoak.

²⁸ Ikus *Euskalzalze*. Aldizkari honetaz ikus ere Arana-Martija (1997) eta Diaz-Noci (1995: 92-98).

²⁹ Datu faltaz harpidedunen ikerketa sistematiko bat egitea ezinezkoa bada ere, Azkueri harpidetza kontuekin heldu zitzaizkion gutunak irakurriz, argi ikusten da ez zirela nekazariak idatziak, baizik gutxieneko maila sozio-kultural bat zuten pertsonak. Horrek ez du esan nahi maila apalagoko harpidedunak egongo ez zenik, baina ziurrenik gutxiago ziren.

Badago 1897ko harpidedunen zerrenda bat 262 pertsonak osaturikoa. Bertan ikusten denez erosle gehienak Bizkaikoak ziren, zehazki 186 harpidedun (guztien %70) (Algorta, Aulestia, Basauri, Bermeo, Deustua, Durango, Erandio, Gernika, Lekeitio eta Markina nabarmenduz harpidedunen kopurutan), ondoren Gipuzkoa zetorren 40 harpidedunekin (%15a) (Donostia, Oñati eta Zumaia nabarmenduz), gero Araba 9rekin (%3a) (gehienak Gasteizkoak, hau da, bertako seminariokoak), bi nafar harpidedun iruinxeme (%0,7) (bata Arturo Campion), eta azkenik Espainian eta Amerikako euskal kolonietan barreiatu 25 harpidedun gehiago (%9a).³⁰ Datu hauetan Bilbo falta da, non pentsa daitekeen *Euskalzalaren* erosle kopuru handi bat zegoela: izan ere, ezaguna da Azkueren hurrengo aldizkaria, hots, *Ibaizabal*, Bilbon beste inon baino gehiago saltzen zela, eta beraz logikoa dirudi *Euskalzalarekin* gauza bera gertatzea.

Euskarazko aldizkari bat Bilbon saltzea beste inon baino gehiago ez da harriztekoa: Azkuek bertan zituen bere katedrako ikasleak (1896/1897 kurtsoan, adibidez, 64 ikasle zeuden matrikulatuta lekeitiar apaizaren eskolatar³¹), eta horiek eta ziurrenik baita aurreko urteetan Azkuerekin ibilitako ikasleek *Euskalzalare* eros zezaketen. Bilboko parroko eta horien laguntzaile gisa ari ziren apaiz euskaltzaleek ere erosiko zuten ziurrenik Azkueren aldizkaria eta baita Euskalerria elkartearen inguruan mugitzen ziren zenbait pertsonak ere. Ez da ahaztu behar Azkuek berak emandako datuen arabera, bilbotarren laurdena inguru euskalduna zela garai hartan³². Eta nahiz eta bilbotar euskaldun horietako gehienak maila apalekoak izan (neskameak, morroiak etab.), burgesen artean ere, proportzio baxuagoan izan arren, egongo ziren euskaldun batzuk. (Hurrunago joan gabe, hor zegoen *Euskalzale* diruz laguntzen zuen Tomas Epaltza, euskaltzalea ez ezik euskalduna ere bazena). Hortaz baliteke Bilbon 50-100 ale artean saltzea. Beraz, datu horri aurreko harpidetzak erantsiz, eta goitik kalkulatu, *Euskalzalare* tirada 400-500 alerainokoa izan zitekeela pentsa daiteke.

Ezaugarriotan ikusten denez *Euskalzale* aldizkaria oso zentratuta zegoen Bizkaiko merkatuan, gainerako Euskal Herria osagarri soila izanik: Gipuzkoa nahiko garrantzitsua, baina Araba eta batez ere Nafarroa marginalak (eta Iparralde ezdeusa, ez baita harpidetza bakarra ere dokumentatzen garai honetan behintzat). Aldizkarian nagusi zen euskalkiak ere laguntzen du azaltzen zabal-kunde hau bizkaieradun eremuan gertatzea. Edozein kasutan ohargarria da harpidedun gune garrantzitsuenak ez zirela baserriz osaturiko elizate edo herri txikiak, baizik hein batez nukleo urbano edo kaledun herri eta hiriak. Egon badaude herri txikietako harpidedunak han-hemenka, baina dudarik gabe erosle gehien-gehienak mila biztanletik gorako herri eta hirietan bizi ziren. Horrek

³⁰ Harpidedunen datuak 1897.01.17 eta 1897.07.03 arteko *Euskalzalaren* azken orrietan ageri dira, baina izenak zehaztu gabe, soilik inizialak eta haien herria aipatuz.

³¹ Azkueren katedrako ikasleen datuak Euskaltzaindiko artxiboan kontsulta daitezke.

³² Ikus "Euskerea Bilbon", *Euskalzale*, 1898.10.27, 338. orr.

argi erakusten du *Euskalzal*eren irakurlegoa ez zutela osatzen gaztelaniaz ondo eskolatu gabeko euskaldun nekazari eta arrantzale apalek, baizik hiri edo herrietan bizi ziren erdi mailako euskaldunek. Asko apaizak, baina beste asko gorago aipatu denez eskulangintza arloko lanbidedunak edo are lanbide liberalak zituztenak. Bilbo edo Donostia moduko hirietako harpidedunek, adibidez, gaztelaniaz ongi zekitela ez da dudarik, eta euskarazko aldizkari bat hartzea erabaki bazuten ez zen izan besterik ezin irakur zezaketelako, baizik kontzientzia ideologiko euskaltzaleak bultzaturik.

Hola bada, Azkuek Bilbon argitaraturiko *Euskalzal*erekin, Hego Euskal Herrian, euskarazko hedabideek aldi berri bat hasi zuten: hizkuntza hau ez zen erabiltzen euskaldun apalei informazioa jakinarazteko “beste erremediorik ez zegoelako”; Halaber euskarazko hedabide populisten formatoa (bertso-pape-rak) gainditzen zituen, edozein hizkuntza normalizatutan ohikoak ziren erako aldizkari bat eskaintzeko, ez agian goren-goren mailakoa baina bai irakurleei gutxieneko ikasketa batzuk izatea eskatzen ziena; Eta azkenik, *Euskalzale* irakurleen euskaltzaletasun militanteaz baliatzen bazen ere bere produktua zabaltzeko (erosleek ez baitzuten informazioa jasotzeko aldizkari horren “beharra” baizik “gogoa” edo “zaletasuna”), hala ere ez zen produktu “baskofilo” soila, dela zentzu estetikoan (Donostiako *Euskal-Erria* sarritan ohi zen bezala: euskarazko olerki batzuk eta euskararen aldeko erdarazko leloak biltzen zituena), dela zentzu politikoan (Sabino Aranaren aldizkariak ohi zirenez: proklama politiko oso erradikalak baina euskara arloan eduki oso testimonialak); Aitzitik euskara modu praktikokoan lantzen zuen, euskararen aldeko zaletasun pintoresko, ideologiko edo literario mugatua gainditu eta hizkuntzarentzat normalizazio bokaziodun esparru bat irekiz kazetaritza arloan.

*Euskalzale*k 1899ko abenduaren amaieran utzi zion ateratzeari. Batetik ekonomikoki ez zen errentagarria, Euskalerrria elkartekoen etengabeko dirulaguntzak eskuratzea ez bide zelarik beti erraza (eta jada hiru urte ziren haiek jasotzen ari zela). Gainera Azkuek bere gain hartzen zuen aldizkaria zuzentzearen zama, baita hura edukiz gizentzearena ere, eta horrek nekea sortzen zion. Arazo estruktural hauei abagune txar bat erantsi zitzaion: *Euskalzale* Bizkaiko gobernadore zibilararen errepresioak jo zuen. Izan ere, 1899ko irailetik gobernadoreak EAJren zein Euskalerrria elkartekoen kontra ekin zion, talde bion hainbat egoitza eta aldizkari itxiz. *Euskalzale* zuzenki alderdi aldizkaria ez bazen ere Euskalerrria elkartekoekin lotura zuenez gobernadoreak multa bat ezarri zion, eta aldizkariaren euskal testuen alboan gaztelaniazko itzulpena argitaratzera behartu zuen. Azkuek hilabete batzuetan men egin zien inposaketa horiei, baina urte bukaeran “por no someterse á arbitrarias y denigrantes disposiciones” *Euskalzale* ateratzeari utzi zion.³³

³³ Azkuek Bizkaiko goberandore zibilar 1900.02.08ean igorritako gutuna (orain in Irigoyen, 1957: 273).

3.5. Azkueren eta Bustintzaren astekaria: *Ibaizabal* (1903-1904)

Euskalzale desagerturik, Azkue euskarazko aldizkari berri bat prestatzen hasi zen. Baina esku artean katedrako klaseak eta hiztegia ere izanik (Euskal Herri osotik zebilen hitzak biltzen) ez zuen atera nahi izan aurrekoan baino lantalde sendoagoa osatu arte. Hala, 1900eko uztailen, abertzaleen aurkako errepresioa bertan behera geratu eta haien jarduna eta publikazioak berriro baimendu arren, ez zen *Euskalzale* berriro atera, Azkuek aurrenik kolaboratzaile berrien auzia lotu nahi baitzuen.

Azkue, *Euskalzalere*n garaietatik, Ebaristo Bustintzarekin zegoen gutun bidezko harremanetan. Bustintza Mañarian (Bizkaia) jaiotako arren, gaztetan Alman-sara (Albacete) emigratu zuen gurasoekin, etxean euskarari eutsiz, eta Azkue-ren aldizkaria tarteko zela idazteari ekinez. Azkueri hain gustatu zitzaion asko Bustintzaren idazteko modua aldizkari proiektu berrirako inplikatu nahi izan zuela. Baita lortu ere: Azkueren laguntzaz Bustintza Bilbora etorri zen 1901ean. Aldizkari berria, 1902ko urtarrilean agertu zen aurrenekoz, izena aldatu eta *Euskalzale* barik *Ibaizabal* deituz. Zuzendaria Ebaristo Bustintza izendatu zen, Azkue bultzatzaile zuela. Euskalerra elkarteko Tomas Epaltzak osterara ere dirulaguntza eskaini zuen, eta astekaria talde horretakoen ohiko inpresore zen Astuy-ren helbidean zuen egoitza soziala.³⁴

Ibaizabal, *Euskalzale* bezala, astean behin agertzen zen, zehazki igandetan. 1902ko urtarriletik 1903ko abenduaren azkenetaraino iraun zuen, 103 zenbaki eta 412 orrialde publikatuz urte bitan zehar. *Ibaizabalek Euskalzalek* baino neurri handiagoa zeukan, baina orrialde gutxiago, zehazki lau, lau zutabetan banaturik eta irudirik gabe. Zentzu horretan *Ibaizabalek* orduko egunkariaren itxura zeukan, bai forman eta bai edukian.

Izan ere, *Ibaizabal* Euskal Herriko eta munduko albisteei leku egiten saiatu zen zenbaki guztietan, *Euskalzalek* zeukan kultur aldizkari izaeratik urrunduz eta euskarazko egunkari bat izan gurako balu bezala (baina soilik astean behin irteten zena). Albisteekin batera, lehen orriko iritzi artikuluek zuten garrantzia, batez ere euskararen aldeko aldarrikapen eta salaketek osatua, Azkue eta Bustintzaren kargura. Horrek ez zuen esan nahi *Ibaizabalen* literatura edo denborapasa moduko gai ludikoak baztertu zirenik, baina bai iritziekin batera albisteei pisu espezifikoko bat ematen saiatu zirela. Izatez, egunkari formatua izateko olerki gehiegitxo jasotzen zituela ere esan daiteke: asmoak asmo, zail bide zen gura beste kolaboratzaile aurkitzea herrietako albisteei emateko, eta luma asko *Euskal-Erria* aldizkarian ikasitako eredu lirikoa errepikatuzera mugatu ziren, euren bertso eta poesiak publikatuz. Izatez, aldizkarian olerkiei tarte zabala ematea, hein batez, *Ibaizabaleko* arduradun beraiek bultzatu zuten, poesiar

³⁴ Cf. Epaltzaren 1902.10.30ko gutuna Azkueri. *Ibaizabalen* buruz hainbat ohar osagarri in Diaz Noci (1995: 98-105).

eta bertso-paperetara ohituta zegoen euskal irakurlegoa erakarri guran³⁵. Edozein kasutan, *Ibaizabal Euskal-Erria* baino askozaz berriemaileagoa izan zen. Baserritarrentzako sail bat ere ireki zuen *Ibaizabalek*, *Euskalzalak* baino irakurlego zabalagoa lortu guran ziurrenik.

Sozialki ez ezik geografikoki ere *Ibaizabalek Euskalzalak* baino hedadura handiagoa bilatu zuen, bereziki Gipuzkoan. Horretarako aldizkari berrian bizkaieraz gain gipuzkera ere nabarmen sartu zen. Eta, jada aipatu denez, bertso-paperetara ohituta zegoen irakurlegoa erakarri nahi izan zen, olerkiei leku eginez. Irakurlego apal horrek ziurrenik ez zuen lehenago *Euskalzale* irakurtzen, *Ibaizabal* baino aldizkari jasoagoa zelako (eta euskalki auziengatik). Aldiz aldizkari berriak gizarte sektore horretara heltzea lortu zuela dirudi. Horixe iradokitzen dute, adibidez, Erreteriatik iristen ziren berriek, hain zuzen Ibaizabalen salmenta gune nagusia baitzen herri hau:

Euskerazko paper au arguitaratzen asi guñeanean bertako [Erreteriatiko] lagun batek esan euskun: “Emen, nere iritzian, arrera ona eguingo zaio euskaraz atera dezuten paper orreri, baldin guipuzkoarrez jarten badezute beraren erdia, zergatik dan oso euskerazalea emengo jende guzia; eta gaiñera ikusten degulako, itsuak eta beste zenbaitek ekarten dituzten euskarazko bertso-paperak, berealassen saltzen dirala”. Alan guertatu da.³⁶

Erreteria bertako kolaboratzaile batek albiste baieztatzen zuen:

Nere iritzian *Ibaizabal*-ek, chikia izan arren, mesede aundia eguin du aguertu dan leku guzietan. Emen beintzat sekulan albistaririk irakurtzen etzuten jendeak erosten dute pozik asteero. Jai goizetan baserritar askok artzen dute eta arrapazka ibiltzen dira bertso politik bada-kar. ¡Makiña bat aldiz egoten naiz baserri inguruetan ardi eta bei-zai mendi egaletan arkitzen diran neskacha edo mutil gazteak Ibaizabalen bersoak kantari daudenian pozez entzuntzen!³⁷

Beraz, *Ibaizabalek*, *Euskalzalako* maila pixka bat jaitsi zuen eta trukean sektore herrikoiak erakarri ahal izan zituen. Azkuek zionez *Ibaizabalen* irakurleen erdia inguru omen zen nekazaria, eta harengan pentsatuz, lehen orriko hainbat iritzi eta albiste, solas eran idazten ziren, gauzak era dibertigarriagoan eta ulerterrazagoan aurkezteko asmoz³⁸. *Ibaizabalek* bada, lehenagoko *Euskalzalaren* irakurlego eskolatua mantentzeaz gain, baserri giroko bezeria apalagoa ere

³⁵ Ibaizabalen lehen zenbakiko editorialean, aldizkariaren alde azpimarragarrien artean, hainbat olerkari ospetsuk kolaboratuko zutela iragartzen zen. Beraz, haien presentzia Azkuek eta Bustintzak bilatu zuten neurri handiz.

³⁶ Ikus BLOA, “Erreteria”, *Ibaizabal*, 1903.02.22, 60. zenb.

³⁷ Enrike Elizechea, “Beti euskaldun”, *Ibaizabal*, 1903.03.08, 62. zenb.

³⁸ Ikus Eketa, “Euskalerriko oitura nolabaitakoak”, *Ibaizabal*, 1902.02.23, 8. zenb.

bereganatu zuen antza. Gainera, gauzak gehiago erraztearren, eskoletan gaztelaniaz alfabetaturiko euskaldunei egokituriko ortografia zerabilen aldizkariak (*guizena, chakurra*,...), berrikuntza ortografiko errazenak soilik baliatuz (*k, b*...), gainerakoak apurka-apurka, eredia eta irakurtzaletasuna finkatu ahala, sartzeko asmoz. Joera purista mantentzen zen, baina, *Euskalzalen* bezala, moderazioz. Beraz gaztelaniaz eskolaturiko euskaldun orok irakurtzeko moduko aldizkari bat sortu zuten, maila herrikoia (bertso-paperetara ohituta zegoen irakurle apala) zein jasoagoa (*Euskalzale*-ko edo *Euskal-Erriako* irakurleak) uztartzen zituena.

Kolaboratzaileen artean, aurreko aldizkariko izenak errepikatzen ziren (Arrese Beitia, Victoriano Iraola, Pepe Artola, Balerio Mokoroa...), baina izen berriak ere bazeuden, batez ere Gipuzkoakoak (Gregorio Mujika, Enrike Elizechea, Genaro Elizondo...). Horietako batzuk olerkiak igorri arren, beste batzuek, korrespontsal lana eginez, beren herrietako albisteak, gertaerak eta abar bidaltzen zituzten. Kolaboratzaile horietako zenbait, *Euskalzalen* bezala, apaizak ziren, baina asko baita laikoak ere, gehienak eskulangile, enplegatu eta langile autonomoak.³⁹ Bereziki Erreterria, Zarautz, Zumaia, Tolosa, Ondarroa eta Bermeoko berriemaileak aipa daitezke. Baserritar ez ziren erosleak, halaber, nagusiki ingurune eta talde sozial horietakoak zirela pentsa daiteke. Badakigu *Ibaizabalek*, Bizkaiko eta Gipuzkoako euskaldun herri nagusietan zituela salmenta puntuak: Bilbon, Bermeon, Lekeition, Lemoan, Plentzian, Mungian, Markinan, Durangon, Donostian, Azpeitian, Bergaran, Tolosan, Irunen, Deban, Zumaian, Zarautzen, Oñatin, Arrasaten, Eibarren eta Erreterrian. Bilbo zen salmenta gune nagusia, baina oro har Gipuzkoan Bizkaian baino eskari handiagoa zegoen, Erreterria, bere 150-160 bat eroslerekin, izaki emankorrena.⁴⁰ Nolanahi ere, ez da harritzekoa Bilbo izatea ostera ere irakurle gehien zuen herria: bertan zegoen Azkueren euskara katedra eta sostengu soziala, eta beraz han ohiko erosleak izango zituen.

Hortaz *Ibaizabal*, *Euskalzale* bezalaxe, ez zen kasualitatez argitaratzen Bilbon: hiri honetan zuen oinarri ekonomikoa (Euskalerrria elkartekoan dirulaguntzak), politiko-soziala (ideologia nazionalistaren babes) eta baita irakurle multzo handi bat ere. Hala ere Bilboko abiapuntutik Bizkai eta Gipuzkoa osora zabaltzea lortu zuen. Beraz, pentsa liteke *Ibaizabal Euskalzale* baino gehiago saltzen zela, akaso 1000 aleko tiradaraino (gehiago nekez, eta seguruenik asko gutxiago).

Salmentak txarrak ez ziren arren, eta Bilbon publikaturiko *Ibaizabal*-en formulak Bizkai-Gipuzkoan arrakasta lortu arren, ekonomikoki errentagarria izan gabe segitzen zuen⁴¹. Gainera, ostera ere, aldizkariaren zama bere arduradun

³⁹ Cf. *Ibaizabal*go idazleen ezaugarriez cf. Diaz-Noci (1995: 95, 101) eta Aizpuru (2000: 99).

⁴⁰ Ikus BLOA, "Erreterria", *Ibaizabal*, 1903.02.22, 60. zenb.

⁴¹ Cf. Diaz-Noci (1995: 104-105).

zuzenen gainean metatzen zen: Azkueren eta Bustintzaren bizkarrean. Beraiek arduratzen ziren, zenbait ezizen eta gainizenekin euren bakardadea izkutatu eta Euskal Herriko zein munduko albisteak jasotzeaz, laburtzeaz, iruzkintzeaz, iritzi artikulua idazteaz, etab. Azkenerako biak ere aski nekaturik bide zeuden, eta gainera zorrekin zer egin jakin gabe. Egoera horretan 1903ko gabonetan, Bustintza senideenagana joan zen gabonak igarotzera. Halaber Azkue 1904ko urtarrilean Frantziara joateko asmoz zegoen bere euskara-gaztelania-frantsesa hiztegia argitaratzera, eta hortaz pentsa daiteke *Ibaizabal* bertan behera uztea erabakia zutela Bustintzak eta biek. Nolanahi ere, aldizkariaren azken zenbakian, 1903ko abenduaren 27an Azkuek dei etsi bat egiten zion Bustintzari, aldizkariarekin segi zezan, irakurle guztiei jakinaraziz egoeraren larria, eta itxaropen bide xume bat azalduz:

BLOA-k [=Bustintzak] gabon-jaiak anai-arreba artean igarotera joan bear izan dabenean, EKETA [=Azkue] zaar onen eskuetan ¿zer ichi dabela uste dozue, irakurla papu-andi turroi-zaleak? [...] IBAIZABAL-en illartitza [idazteko ardura]. [...]

BLOA: etorri zakiguz uste zenduan baiño lenchuago, urtarrilleko lenengo gueia eraz atarateko guisan; ta aleguiñez guere IBAIZABAL baiño lenago il gaitezala; ta gu, alan bear bada, zarraren, lepo-makur, begui-lauso, sur-zorrotz, okotz-urten, euskera zaarra gazteturik ikusi baga ezkaitezela beste munduratu. ¿Zelan eguin dan mirari au? Berbachu bitan esango deutsut. Elosu Durango-ko liburuguiñak IBAIZABAL-en jabe urten dau. 1904-ko zorrari iru abadek erantzungo deutse.

Beraz Azkuek, azken unean, 1903ko urte amaieran, *Ibaizabal*-en ardura hartzeko prest zegoen argitaratzaile bat aurkitu zuen, Durangoko Elosu, baita 1904ko zorrari aurre egiteko prest zeuden apaiz batzuk (ez zituen izenak aipatzen). Bustintza lanari berrekiteko prest egonez gero, bada, posible zekusan urtarrilean segitzea. Mañariarrari ez ezik, irakurleei ere egiten zien deia, urteko harpidetzak ordaintzeko, ahal izanez gero doaintzak ere emateko, erosle berriak lortzeko, eta “ortiko ta emetiko jazoera, albista, guertaera ta barriak labur-laburchurik bialduteko.” Beraz, *Ibaizabalen* segida posible zekusan Azkuek, beti ere arazo ekonomiko eta kolaboratzaileenak hor zeudela agerian utziz.⁴²

Nolanahi ere, 1904ko urtarrilean aldizkaria ez zen agertu. Azkue Frantziara joanik Bustintzak ez zion proiektuari segida eman Durangon. Alta, Azkuek ez zuen etsitzen eta urte hartako uztailean, Frantziako Tours hirian zelarik hiztegia argitaratzen, gutun batzuk elkartrukatu zituen Bilboko adiskideekin *Ibaizabal* berriro ateratzeko kostuak aztertuz, proiektuari berriro heldu nahi ziola eraku-

⁴² Aipaturiko pasarteak in EKETA [Azkue], “¡Aupa Ibaizabal!”, *Ibaizabal*, 1903.12.27, 103. zenb.

tsiz.⁴³ Urte batzuk geroago ere, 1909an, Azkuek *Euskalzale* berpizteko asmoak aipatu zituen bere gutunetan⁴⁴.

Baina Azkueren asmo hauek ez zuten emaitzarik ekarri. Azkue bera urte horietan (1904-1909) Euskal Herritik kanpo ibili zen hiztegia argitaratzen eta musika ikasketak burutzen. Horrek ez zion lagundu bere kazetaritza arloko proiektuen gauzapenean. Gerora, 1909tik aurrera, Azkue ostera ere Bilbora itzuli zen, baina ordutik eta 1914ra arte euskal musikagintzan murgilduta ibili zen, eta aldizkari proiektuak aparkatuta utzi zituela dirudi. 1904tik 1914rako tar- te horretan, Azkueren kazetaritza arloko asmoak ideia soil izanik eta beraz ini- ziatiba erreal gisa izozturik zeuden bitartean, euskalgintza arloko sektore berri bat garatuz eta indartuz joan zen Bilbon: euskaltzale sabindarrak, laster Euz- keltzale Bazkuna elkartean antolatu zirenak. Beraiek gidatu zituzten euskaraz- ko kazetaritzaren hurrengo proiektu nagusiak. Bilboko euskarazko kazetaritza- ren inizatiba Azkuerengandik Euzkeltzale Bazkunara igarotze horretan, Bus- tintza izan zen bitartekoa, lehenaren arrimuan hastetik bigarrenen eredu izatera igaro baitzen.

4. Sabindarren ordua: Bustintzaren eta Euzkeltzale Bazkunakoen kaze- taritza lanak (1907-1937)

4.1. Bustintza sabindarren eredu eta Euzkadiko bere euskal zutabea

1903an Sabino Arana hilik, EAJren kazetetan ez zegoen euskaraz arituko zen idazle jeltzale nabarmenik. Euskarazko artikuluei leku egiten segitu zieten, bai- na oso modu marginalean, Sabino Arana bizi zela baino gutxiago⁴⁵. Euskalerrria elkartekoek ere ez zeukaten euskaldun idazle askorik, baina hizkuntza arloko euren erdua, Azkue, arras bizirik eta aktibo zegoen, eta haren Institutuko kate- dran ikas zezaketen nola idatzi (eta Euskalerrria elkarteko zenbait kidek, adibi- dez, Oscar Rochelt-ek, Juan Carlos Gortazar-ek eta beste batzuk, hala egin zuten).

Hala ere, Sabino hil eta hurrengo urtean Azkuek Bilbo utzi zuen, esan beza- la Europan zehar ibiltzeko zenbait urtez. Azkuek, bere ordezkio gisa katedran Ebaristo Bustintza utzi zuen. Bustintzak, urte horietan Azkuek markaturiko hiz- kuntza erduei segitzen zien. Baina lekeitiar apaiza kanpoan zebilen bitartean, Bustintza, apurka-apurka, EAJrantz gerturatuz joan zen. Hurbilketa politikoak eta konbertsio ideologikoak, laster, Sabino Aranaren hizkuntza arloko ideien onarpena ekarri zuten. Aldaketa ez zen bat-batekoa izan. Hala, 1905ean, jeltza-

⁴³ Cf. Gortazarren 1904.07.05ko gutuna Azkueri.

⁴⁴ Azkueren 1909.05.12ko gutuna Galbarriaturi.

⁴⁵ Horretaz cf. Diaz Nocik ematen dituen datuak (1995: 71-72).

leen *Euzkadi* kultur aldizkarian idatzitako kolaborazio batean, Bustintzak Arana Goiri, Azkue eta Mogel aipatzen zituen eredu gisa, lekeitiar apaizaren hizkuntza eredutik abandotarrarengandik baino gertuagoko euskaraz idazten zuelarik⁴⁶. Bustintza, ordea, laster jeltzaletu zen erabat. Eta hizkuntza eredia ere osotara hartu zuen sabindar moldekoa: bizkaiera purista, neologismo ugari zituena, fonetismoduna, eta ortografia guztiz berrikoa (*tx*; *r*˘; *l*˘; *t*˘...). Azkueren eredutik aldendu zen beraz Kirikiño, are maila pertsonalean lekeitiar apaizarekiko adiskidantza galdu arte.

Egon, jakina, bazeuden Bustintzaz gain Sabinoren heriotza ondoren maisuaren eredia defendatzen zuten jeltzale gehiago. Baina haien artean ez ziren asko egiazki euskaraz mamidun ezer idazten zutenak. Azterketa sakonagoa merezi duen auzia bada ere, Arana Goiriren gertuko izan ziren dizipuluak hartzen badiugu, halanola Arriandiaga 'Joala', Arantzadi 'Kizkitza' edo Zabala 'Kondaño', nekez aurkitzen zaie ezer euskaraz idatzita, euretako batzuk euskaldun zaharrak ziren arren. Koldo Eleizalde buruzagi jeltzalea ere azter dezakegu, hizkuntza kontuan sabindarrik jantziena izan zena: egia esan Eleizalde ere ez zen idazle aktibo gisa asko nabarmendu (bai idatzi zituen zenbait gauza euskaraz baina askoz gehiago gaztelaniaz), eta euskararen inguruko bere ekarpen nagusiak teorikoak izan ziren (eta gainera gero eta kritikoagoak Arana Goiriren planteamenduekiko). Imanol Arriandiaga elizgizon sabindarra ere aipa daiteke, neologismo sortzaile eta purista hertsia, hainbeste non bere idazkiak (ez ugariegiak egia esan) irakurtzeko izugarri zail ziren, eta beraz nekez sor zezakeena eskola handirik.

Esan bezala hobeto ikertu beharreko auzia da, baina irudipena dut jeltzaleen artean euskaraz arduratzen ziren gehienak ez zirela propioki idazleak baizik etimologiazaleak, filologo asmokoak, sabindar ereduko neologismo asmatzaileak eta gisakoak. Askok praktikan erabili baino gehiago predikatu eta defendatu egiten zuten sabindar euskara, maisuak sorturiko gainerako sinbolo nazionalak bezala: ikurriña, "Jel" leloa, *Euzkadi* hitza, etab. Bustintzak, aldiz, sabindar euskara, maila sinbolikoan aldarrikatzeaz gain, praktikan ere erabiltzeari ekin zion, ordura arteko beste ezein jeltzalek baino askoz gehiago idatziz hizkuntza eredu honetan. Eta hau garrantzitsua da, eta ez dut uste orain arte gai hauek ikertu dituztenek nahikoa inportantzia eman diotenik Kirikiñoaren protagonismoari auzi honetan.

Izan ere, Bustintzak, berak hola idazteaz gain, Bilboko euskara katedran ere Sabino Aranaren euskara eredia irakasteari ekin zion une batetik aurrera (ziurrenik 1906/1910 inguruan: hau ere hobeto aztertu beharko litzateke). Hola EAJ alderdiko hainbat gaztek Bilboko institutuko euskara eskoletan izena eman zuten, era horretara sabindar euskara ikasteko aukera eskuratuz. Bustintzaren eskolak tarteko izan ez balira, askoz nekezagoa izango zitzaien jeltzale gazteei

⁴⁶ Ikus Bustintzaren 1905eko testua in Diaz Noci (1995: 84-85)

Sabino Aranaren euskara eredia ikastea, liburu soilekin moldatu beharko baitzuten. Eta, jakina, ez dira emaitza berberak lortzen hizkuntza bat norbere kabuz liburuetan ikasiz edo irakasle batek gidatuta. Bustintzaren maisutzari esker sortu ahal izan zen, nire ustez, sabindar euskara, maila sinbolikotik haratago, praxian ere erabiltzeari ekin zion gazte talde bat Bilbon. Gazte talde horrek, 1916an hizkuntzaren aldeko elkarte bat sortu zuen: Euzkeltzale Bazkuna. Bertako kide batek, hainbat urte geroago honela gogoratzen zuen elkartearen sorrera:

Gure 'Euzkeltzale-Bazkuna' Bilbao'n jayo zan eta bere bazkide gustijak euzkel-ikasliak ixan ziran. 'Instituto Vizcaíno' eritxon Bizkai'ko Aldundi'jak irasitako Ikastetxe Nagusijan, Aldunak eurak euzkel-ikas-tola [katedra] bat jarri eben, Azkue ta Bustintza jaunak irakasle zirala. Euzkel-ikas-tola onetara bilbaotar asko erduten ziran, mutil eta neska-til. Mutillen artian talde bat sortu zan, alkarrekin beti euzkeraz egiten ebenak, naiz-ta billin-bolonka eginda bere [...] Orduban baten bateri euzkeltzale-bazkun bat eratutia otu yakon. Eta danok ontzat artu eban. Orretarako areto bat biar eben eta euskeldun-barri arek 'Bilbao'ko Euzko-Gaztedi'ko bazkidiak ixanik, Batzoki areri eskatu eutsoen eta onek emon.⁴⁷

Beraz Sabino Aranaren hizkuntza eredia sutsuki defendatuko zuen elkartea ez zen zuzenean abandotarraren liburuak irakurtzen zituzten jeltzaleen artetik sortu, baizik Bustintzaren eskola praktikoetatik. Testuak esaten duenez, Bustintzarekin batera Azkue ere bazegoen Institutuan euskara eskolak ematen. Izan ere, lekeitiar apaiza, 1909an Europatik itzulita bere lehengo lanera bueltatu zen. Hala ere, Bustintzak ere mantendu zuen institutuko lana, urte horretarako jada aski ikasle baitzeuden euskarazko talde bi osatzeko. Eta hola ideologia jeltzale-dun ikasleak nagusiki Bustintzaren eskoletara joaten ziren, eta besteak Azkuere-nera. Nolanahi ere, jeltzaleen motibazio ideologikoa bestelako ikasleena baino sendoagoa zenez, haien artean sortu ziren euskara ikasteaz gain haren aldeko elkarte militante bat sortuko zutenak ere. Eta beraz Bustintzak predikatzen zuen sabindar ereduak Azkuerenak baino oihartzun zabalagoa lortu zuen Bilbon.

Ez da ahaztu behar Azkueren babesle ziren Euskalerrria elkartekoak 1906tik EAJn integratu zirela, gorabehera ugari izan bazituzten ere euren tesi autonomistak sabindarren ideia independentistekin uztartzeko. Hala, Euskalerrria elkartetik zetozenek behin independentismoaren auzian alderdia moderatzea lortu zutelarik, "garrantzia gutxiagoko gauzetan" halanola hizkuntza eredia modukoetan, ez bide ziren aritu Sabinoren proposamenen aurka Azkueren euskara erreibindikatzeko. Hortaz Azkueren eredia babesle politikorik gabe geratu zen, sabindar ereduak gazte militanteenak mobilizatzen zituen bitartean. Gazte horiek sortuko zuten hurrengo puntuan ikusiko dugun *Euzko Deya* astekaria.

⁴⁷ Ceferino Jemein, Euzko gogoa, 1956 (Diaz Nocik aipatua, 1995: 86).

Bustintzaren garrantzia, ordea, ez da bukatzen bere eskoletako maisutza zuzenean. Izan ere euskarazko kazetari gisa ere eredia markatu zuen. Hala, dakigun bezala, Bustintza, printzipioz kazetaritza formaziorik gabea bazen ere, Azkueren eta *Ibaizabal* proiektuaren bidez, genero honetan trebatuz joan zen 1902-1903 urteen artean. Eta ondorengo urteetan, jeltzaleek beren publikazioetan euskaraz aritzeko “fixtatu” zuten. Hala, 1909tik *Bizkaitarra* Bilboko astekari jeltzaleko plantillan sartu zen. Aldizkari hau, esan beharrik ez dago, gaztelaniaz zegoen idatzita ia osorik, baina bazuen euskarazko atal bat, Bustintzaren ardurapean hain zuzen. Bertan, beraz Bustintzak kazetaritza arloa sabindar euskaraz landu zuen hainbat urtez. 1913an *Bizkaitarra*, *Gipuzkoarra* eta *Arabarra* astekari jeltzaleak desagertu eta haien lekuan *Euzkadi* izeneko egunkaria sortu zen. Ebaristo Bustintza ‘Kirikiño’ ere egunkari berrira igaro zen, eta bertan *Euzkadiren* lehen orriko euskarazko zutabea, “Egunekua” izenekoa, bere ardurapean azaldu zen 1913tik 1928ra: hamabost urtez egunero egunero, Bustintza hil zen arte hain justu. Hala, *Euzkadi* egunkariaren zabalkundea zela medio, ‘Kirikiño’ren euskarazko kazetaritza artikuluek oso hedadura handia lortu zuten Hego Euskal Herrian.

Kontuan izan behar da ‘Kirikiño’ idazle herrikoi eta populista zela, sabindar hertsia formetan (Arana Goiriri autoritate erabatekoa aitortzen zion eta haren ortografia, fonetika edo izendegia orpoz orpo segitzen zituen) baina malgua hizkuntzaren edukietan (sabindar azaleko idazkeraren azpian herri euskara ulertteraza zerabilen, neologismoen alboan, komeni zen guztietan, “erdaraka-dak” tartekatuz). Zentzu horretan ezin konpara daiteke ‘Kirikiño’ren euskara eredia Imanol Arriandiaga moduko garbizale irakurtezin batek eskaintzen zuenarekin: teoriarik biak eskola berekoak izan arren, lehenak egiazki segitzeko moduko prosa sabindar bat eskaintzen zuen, eta aldiz bigarrenak eredu teoriko antzu bat. Gainera ‘Kirikiño’-ren zutabeak lortzen zuen hedadura ezin pareka zitekeen beste ezein idazle sabindarrek lor zezakeenarekin, eta Bustintzak ondo baino hobeto jakin zuen ustiatzen bere tartea. Izan ere, *Euzkadiko* erredakzioan gaztelaniaz lantzen ziren Euskal Herriko eta mundu zabaleko albisteak, ‘Kirikiño’-k bere euskarazko zutaberako egokitu eta iruzkintzen zituen, laburtuz, erraztuz, soilik funtsezkoena zeritzona hautatuz. Halaber tokiko albisteei eta bere ikuspegi pertsonalei tarte zabala egiten zien. Horregatik bere idazkiei gertutasuna eta zinezkotasuna zerien. Era horretara estilo bizi eta zirrikariz eskribatzea lortzen zuen, kazetal idazkera gisa guztiz komunikatiboa zena, eta arras erakargarria egiten zitzaiena irakurle euskaldunei⁴⁸. Gainera ‘Kirikiño’k, bere

⁴⁸ Manu Ziarsolo, gerora *Eguna* egunkariko arduradun izango zenak, hola oroitzen zuen ‘Kirikiño’ren artikuluek bera moduko euskaldunenengan zuten harrera: “Erreka batek zurrunbilloak bere inguru guztiak bereganduten dauzan lez beregandu nindun ‘Kirikiño’k amabi urteko mutikoa nintzanean. 1913’gn. urtea zan. Euskeldun nintzan arren, izkuntz-maitasuna lo egoan nere barenean, ta ‘Kirikiño’k bere eguneroko euskal-yardun alayaren bitartez itxar-azi eustan. Bai pozik irakurten nebazala aren erri-esakerak!” (aipua in Agirreazkuenaga, 1998: 3).

estilo populistaren baitan, euskal irakurleekiko harremanak aktiboki sustatzen zituen, idaztera gonbidatuz, kolaboratzaile sare bat mantenduz, eta jasotako gutunak bere atalean argitaratuz eta erantzunez.⁴⁹

Beraz ‘Kirikiño’ren egunez eguneko euskal kazetari jarduerak eredu bat finkatzen lagundu zuen, bere baitan interesa izateaz gain, Bilboko institutuko ikasleei ere eskolan ikasitakoa sakontzen lagundu ziena, eredu horren araberrako astekari bat sortzeko bidea erraztuz. Hola bada, eta auziak errepikatzea merezi baitu, esan beharra dago Arana Goiri beraren eragin zuzenez baino gehiago Bustintzari esker erne zela Bilbon sabindar idazleen taldetxo bat. Mañariarrak lortu zuen abandotarrak modu nagusiki teorikoan aurkezturiko hizkuntza eredu eguneroko idazkera praktikoko bihurtzea eta eskolak emanez zabaltzea. Maitutza horren eragina gerra zibileraino luzatu zen Bilboko euskarazko prentsan, eta lehen fruitua *Euzko Deya* izan zen.

4.2. *Euzko-Deya* (1916-1923)

Bilboko EAJko gazte talde batek, Bustintzarekin institutuan euskara ikasi zuten haiek, Euzkeltzale Bazkuna elkarte eratu zuten hizkuntzaren sustapenerako. Oso laster, 1916ko otsailaren 15ean, elkarte horrek *Euzko-Deya* aldizkaria sortu eta argitaratzeari ekin zion, osorik euskaraz. Aldizkariak, eten ugariarekin eta moldapen batzuekin izan arren, 1923 arte iraun zuen.

Lehen zenbakian, aldizkariaren egileek maisu gisa aitortzen zituzten Arana Goiri, Eleizalde, Imanol Arriandiaga eta Bustintza. Hau irakurritan pentsa liteke lau autore hauen itzala maila berean zegoela, eta beraz gorago azaldutako hipotesia, hots, Bustintza izan zela sabindar gazteen egiazko bide erakuslea, gehiegizkoa dela. Bada hipotesi hau berresten duen aipu bat azaltzen da esandako lehen zenbakiko testu berean: bertan, Bustintzari buruz ari direla, adierazten denez “Euzkeltzale-Bazkuna’ko gaste gustijak, jayotzez er’eldunak ixanik, beragaz ikasi dogu euzkeraz itz-egit’en.”⁵⁰ Hortaz, ez da dudarik, gainerako maisu sabindarrekiko zuten errespetu teorikoa handia bazen ere, *Euzko-Deya*-ren sorrera ahalbidetu zuen maisua Bustintza izan zela.

Lehen urteetan *Euzko-Deya*-k Azkueren *Euskalzalaren* antzeko egitura segitzen zuen. Eduki aldetik kultura, erlijio auziak, olerki eta literatur gaiak, Eus-

⁴⁹ Bustintzaren kazetari zereginaren eta estiloaren inguruko ondorio hauek bere testuen irakurketatik zein Diaz Nocik (1995: 80-82) egindako oharretatik atera ditut. Halaber baliagarriak izan zaizkit oso Koldo Izagirrek “Euskal kazetariaren zenbait testu” hitzaldian esandakoak (UEU, Literatura ikastaroa: Literatura ateliera, Biarritz, 2004.06.07). Edozein kasutan Bustintzaren kazetari jarduerak ikerketa sakonagoak mereziko lituzke. Bere emariaren lagin on bat Labayru elkarteak argitaraturiko antologietan ikus daiteke (‘Kirikiño’, 1981, 1984, 1989).

⁵⁰ “Gure irakasliak”, *Euzko Deya*, 1916.02.15, 1. zenb.

kal Herriko eta munduko albisteak, iritzi artikulua, nekazarietako aholkuak, zientzia dibulgazioa, efemerideak, eta abar zekartzan. Ohargarria da *Euzko-Deyan* argitaratu zirela euskarazko aurreneko komikiak (*Euskalzalakoak* ez baitziren guztiz komikiak). Formatoa ere, lehen garaian Azkueren publikazioaren antzekoa zen: hamabi orrialderekin hasi arren, laugarren zenbakirako, zortzi orrialdetan finkatu zen neurria (*Euskalzalak* zituen bezalaxe). Testua, halaber, zutabe bitan zegoen banatuta, eta irudiz hornituta (honetan ere *Euskalzalak* bezala). Hala ere, Azkueren proiektua ez bezala *Euzko-Deya* astero barik hama-bostero ateratzen zen eta gainera osotara zen aldizkari alderdikoi bat, EAJren aldeko propaganda argia egiten zuena. Gainera EAJko sektore erradikalenari lotuta zegoen, hots aberriano edo independentistek, aldizkariaren erredaktoreak eurak Euzko Gastedikoak baitziren gehienak: Joseba Altuna 'Amilgain', Kepa Oyarbide, Iñaki Legendika...

Hizkuntza aldetik Bustintzak sustaturik bizkaiera sabindar, purista eta fonetizatuan idazten zuten (are mañariarrak baino neologismo gehiago baliatuz), maiz ulertzeko zail eginez. Gainera Euskaltzaindia sortu zenean akademiak proposaturiko ereduaren kontra nabarmendu ziren, sabindar euskara intransigenteki defendituz.⁵¹ Akademiarekin lotuta, aipa dezadan, Azkue bihurtu zela Euskaltzaindiko buru 1919tik. Baina hori eta Bilboko euskarazko kazetaritzaren sortzaile izatea gora behera, Azkue ez zen jada inor kazetaritza munduan. Orain maisua bere behinolako apopilo Bustintza zen. Azkue, bada Euskaltzaindian bildu zen, nahiz ez zion uko egin kazetaritza munduan euskara bultzatzeari: 1920tik akademiak zenbait euskal idazleri ordaintzen zien Bilboko, Gasteizko, Donostiako eta Iruñeko egunkari nagusietara euskarazko artikulua bidal zituzten (apolitikoak eta literarioak beti ere). Ekimen hau Primo de Riveraren diktadurak 1923an eten arte mantendu zen. Baina, jakina, euskal kazetaritza lan horien pisua oso txikia zen sabindarrek bultzatzen zutenaren aldean. Itzul gaitzen beraz *Euzko-Deyara*.

Erredaktoreak Euskeltzale Bazkunako euskaldun berriak baziren, kolaboratzaileak EAJ inguruko idazleak ziren: Bustintza, ohiko sail batekin, Koldo Eleizalde, Seber Altube, Robustene Mujika 'Tene', Pablo Fermin Irigarai 'Larreko', Xabier Lizardi, etab. Kolaboratzaile hauetako batzuk bizkaiera ez zen euskalkia zerabilten. Irakurlekoa ere, aldizkari guztiz markatua izanik, alderdikoa bide zen. Gainera testu gehienek zerabilten sabindar hizkuntza ereduak Azkueren aldizkariak baino gehiago murrizten zioten hedadura esparrua, Bizkaian eta batez ere Bilbo bertan salduko zelarik gehien. Hortaz, ez bide zuten eskolatu gabeko euskaldun apalek osatzen *Euzko-Deya*-ren irakurlekoa, baizik ikasketadun euskaldun militanteek, kasu honetan jeltzale zirenek. Zentzu horretan *Euzko-Deya* maila bat zuen aldizkaria zen, lehenago Azkuerenak (batez ere *Eus-*

⁵¹ Cf. 1919-1920 arteko *Euzko Deya*-n azaldutako artikulua.

kalzale) izan ziren bezala. Baina haiek ez bezala honek, bere jarrera linguistiko eta ideologiko hertsiaztatik, ezin izan zuen bere zirkulu ideologikotik kanpo hedapen esparrua zabaldu, ez geografikoki, ez sozialki.

Euzko-Deya hau 1916tik 1920ko maiatzeraino atera zen, hamabostero, baina zenbait etenekin, eta iraun zituen lau urte horietan 732 orrialde osatu zituen, 90. zenbakia izanik azkena. Ezin izan dut eten honen zergatia jakin (agian garai bereko *Euzkadi*-n 'Kirikiño' ren azalpenen bat aurkitu ahalko da). Nolanahi ere, tartean arazo ekonomikoak egon zirela susma daiteke.

Urtebeteko hutsunearen ondoren, 1921eko ekainean, *Euzko-Deya* berriro hasi zen agertzen, baina formatoa aldatuz, eta numerazioa ere lehen zenbaki batekin berrabiatuz. Bigarren aldiko *Euzko-Deya* hau lehen aldikoa baino neurri txikiagokoa zen, zutabe eta marrazki gabe, eta maiztasuna ere hilabetekari mailara jaitsi zuen. Hortaz kalitate kaskarragokoa zen, baina seguruenik ekonomikoki hobeto zebilen: aldaketa horrek pentsarazten du, lehen aldiko *Euzko-Deyaren* kalitatea garestiegi ateratzen zela zeukan zabalkunderako, eta azkenean horrek eragin zuela 1920ko etena, eta ondoren apalago ateratzea.

Bilboko euskaldunberri sabindarrak ziren, oraingoan ere, aldizkaria betetzen zutenak (Iñaki Legendika, 'Amilgain', Kepa Oyarbide etab.)⁵², nahiz gipuzkoar kolaboratzaile batzuk ere nahiko ohikoak izan ('Tene', Joseba Zinkunegi...) korrante aberrianoari lotuak gehienak⁵³. Bustintzak lehen bi zenbakietan kolaboratu zuen baina berehala utzi zion aldizkarian parte hartzeari. Izan ere, 1921eko udan, jeltzaleen artean haustura gertatu zen, sektore aberriano edo independentista alderditik kanporatua izan zelarik. Banaketak *Euzko-Deyari* bete-betean eragin zion, arduradunak Bilboko Euzko-Gaztediko giro aberrianoak izanik euren Euzkeltzale Bazkuna eta aldizkariarekin batera alderditik egotziak izan baitziren⁵⁴. Bustintza alderdian geratu zen, eta EBBak aberrianoekiko ezarritako ostrazismoari eutsi zion bere ikasle kutunak izandakoekin. Hola bada, *Euzko-Deya*-k, osoki korrante aberrianoari lotutako euskarazko aldizkari gisa segitu zuen, nahiz batzutan ustez aberrianoak ez ziren kolaboratzaile batzuk azaldu, halanola 'Larreko' nafarra behin edo behin.

Bide batez aipa dezagun aberrianoei euren izena *Aberri* (1916-1923) astekaritik zetorkiela: berau Bilbon ateratzen zen, gaztelaniaz, nahiz *Euzkadik* bezala euskarazko zutabe bat zuen. *Aberri*, gainera, 1923 hasieratik egunkari bihurtu zen, bertan ere euskal atalari eutsiz, ziurrenik *Euzko-Deyako* idazleen ardura-pean (ikertzea jakingarria litzateke). *Aberri*-k, *Euzko-Deya*-k bezala, 1923ko udazkenean arte segitu zuen, Primo de Riveraren estatu kolpeak eten zuelarik

⁵² Ikus Euzko-Deya, 190

⁵³ Bi gipuzkoar hauen aberritarrekiko loturaz ikus Aizpuru (2000: 314, 316)

⁵⁴ Zatiketa honetaz, ikus Elorza (1978: 378).

bien publikazioa.⁵⁵ *Euzkadiren* kasuan, diktadurak ez zuen bere publikazioa galarazi, baina osorik gaztelaniaz ateratzera behartu zuen. Beraz, urte batzuetan Bilboko sabindar euskaltzaleen kazetari lana itoa izan zen.

4.3. Ohar laburrak 1923-1936 arteko Bilboko aldizkari sabindarrez

Primo de Riveraren diktaduratik Francoren diktadura hasi bitartean ateratako Bilboko euskarazko aldizkariak aipatu baino ez ditut egingo, azterketa sakonagoa merezi duten arren. Garai honetan ere, Bustintzaren eskolako idazleak izan ziren nagusi. Hasteko, *Euzkadiko* euskal zutabeak 1925 urtean lortu zuen berriro ere publikatzeko baimena, orain ere 'Kirikiño'ren kargura. Bestalde, *Euzko-Deya* itxita handik urte batzuetara, Euzkeltzale Bazkunakoek aldizkari berri bat sortu zuten, *Euzkerea* hilabetekaria (1929-1932), hau ere osotara sabindarra, baina jada ez euskara hutsez idatzia, baizik gaztelaniarekin batera erdibana. Izenak, jakina, Euskaltzaindiaren buletinari, *Euskera*-ri, ematen zion erantzuna, edukian ere *Euzkerek* sarritan ekiten zuelarik akademiaren aurka eta Sabino Aranaren autoritate osoaren alde.⁵⁶ (Bidenabar *Euskera* ere Bilbon argitaratzen zela aipa dezagun, akademiaren aktak, txostenak eta gisakoak jasoz, euskaraz eta gaztelaniaz).

II. Errepublika garaian, Bustintzaren euskara eredu sabindarrak segitzen zuen Bilboko (eta Bizkaiko) kazetaritzan gailen izaten. 'Kirikiño' 1929an hil ostean, urte batzuetan Nikolas Ormaetxea 'Orixe' nafarraren kargura azaldu zen *Euzkadi* egunkariko euskal zutabea, Euskaltzaindiak eta Azkuek proposaturiko euskara eredutik gertuko moldean bada. Baina 1931tik Esteban Urkiaga 'Lauaxeta' olerkari sabindarraren eskuetara igaro zen zutabea, berriro ere Bustintzaren bidea gailenduz. Beraz egunero-egunero, hainbat urtetan zehar, Bilboko *Euzkadi* egunkarian, euskarazko atal bat egon zen, 1936 urterako orrialde bat baino gehiago betetzen zuena erdarazko egunkari hartan. Sabindar moldeko euskal kazetaritza hau, beraz, ez zen inondik ezdeusa izan: eredia finkatu zuen gerraurreko Bilboko euskarazko kazetaritza osoan.⁵⁷

Eredu eta eskola sabindar horretakoak ziren, hain zuzen, Bilbon, II. Errepublika garaian, euskara hutsez atera ziren bi kazetal produktua: *Euzko* aste-

⁵⁵ Ohar osagarriak Euzko Deyari buruz in Diaz Noci (1995: 86-88).

⁵⁶ Aldizkari honi buruz ikus Diaz Noci (1995: 201-204) eta Iztueta (2003: 900-911).

⁵⁷ Bilboko beste aldizkari batzuetan ere, halanola *Mendigoxale* aldizkarian, euskarazko artikulak agertzen ziren, baina oso proportzio urrian, horregatik ez dugu horietaz gehiago esango. Hala-ber, aztertzekoa litzateke Bilboko beste egunkari batzuetan, ea euskarak presentziarik ote zuen, nahiz izatekotan oso txikia izango zen seguruenik.

⁵⁸ *Euzko* eta *Egunari* buruz ikus Diaz Noci (1995: 192-201, 255-266) eta Agirreazkuenaga (1998).

karia (1932-1934), eta *Eguna* euskarazko lehen egunkaria (1937)⁵⁸. Azken hau sabindar euskaltzaleek, Bustintzaren bidetik, garaturiko ereduaren fruitu gailentzat jo daiteke. Baina, jakina denez, gerra zibilaren testuinguruan azaldu zen, eta, Francoren garaipenak *Eguna*, jeltzaleen gainerako argitalpen guztiak bezala, desagerrarazi zuen. Diktadura faxista gailenduta, Bilbon azken mende erdian haziz joandako kazetaritza eredu, Azkuek sortua eta bere apopilo Bustintzak sabindar bidera eramana (eta hogeita hamar urtez garatua), kolpera akabatu zen. Gerraostean, diktadurak ezarritako isiltasunezko hainbat urteren buruan, Bilbon euskarazko kazetaritza berriro hastean bide guztiz berrietatik abiatuko zen.

Bibliografia

- AGIRREAZKUENAGA, Joseba. *Euskal gizartean barrena euskaltzaletasun politkoaren sorrera garaian: zaldunak, matxinoak, enpresariak eta langileen eraketa (1789-1876)*. Bilbo: Beitia, 1994.
- AGIRREAZKUENAGA, Joseba. *Manu Ziarsolo, 'Abeletxe' (1902-1987): Eguna*. Bidegileak bilduma. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 1998.
- AIZPURU, Mikel. *El Partido Nacionalista Vasco en Guipúzcoa (1893-1923)*. Bilbo: UPV-EHU, 2000.
- ALTUNA, Belen. *Euskaldun fededun. 'Euskaldun ona' izateko modu baten historia*. Irun: Alberdania, 2003.
- ALTZIBAR, Xabier. *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bilbo: Bizkaiko Foru Aldundia, 1992.
- ARANA GOIRI, Sabino. *Obras completas*. Buenos Aires: Sabindiar Batza, 1965.
- ARANA MARTIJA, Jose Antonio. "Xabier Kintanaren sarrera hitzaldiari [Bilbao euskararen bizitzan] erantzuna". In: *Euskera*, 40 (2), 1995, 37-82 orr.
- DIAZ NOCI, Javier. *Euskal prentsaren sorrera eta garapena (1834-1939)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza, 1995.
- DIAZ NOCI, Javier. *Euskal kazetaritzaren historia XVIII. mendetik gaur egun arte*. Donostia; Eusko Ikaskuntza, 1998.
- ELORZA, Antonio. *Ideologías del nacionalismo vasco*, Donostia: Haranburu, 1978.
- IRIGOYEN, Alfonso (bil.). "Del epistolario de Azkue". In: *Euskera*, II, 1957, 261-393 orr.
- IZTUETA, Paulo. "Sabino Arana eta bere eragina euskal pizkundean". In: *Euskera*, 2003-2, 48. zenb., 849-930 orr.
- KINTANA, Jurgi. «Euskal Pizkundeko aldizkari bat: 'Revista de las Provincias Euskaras' (1878-1881)». In: *Eusko News & Media*, 57, 1999. www.euskonews.com/0057zbk/gaia5702eu.html.
- KINTANA, Jurgi. *Vizcaytik Bizkaira? R. M. Azkue Euskaltzaindia sortu aitzin (1888-1919)*. Bilbo: BBK – Euskaltzaindia, 2002.
- 'KIRIKIÑO'. *Egunekoa*. Bilbo: Labayru, 1981.
- 'KIRIKIÑO'. *Edo geuk edo inok ez. Euskerearen alde*. Bilbo: Labayru, 1981.
- 'KIRIKIÑO'. *Guda Nagusia (1914-1918)*. Bilbo: Labayru, 1981.
- ZAVALA, Antonio. *Karlisten leenengo gerrateko bertsoak*. Tolosa: Auspoa, 1992.
- ZAVALA, Antonio. *Karlisten bigarren gerrateko bertsoak*. Oartzun: Auspoa Liburutegia, 1997.